

Dugonics András.

I.

Egy kis tollharc.

Nincs könnyebb, de egyuttal szánalmasabb dolog a világon, mint az elődeinktől kiküzdött s örökül ránk hagyott zavartalan helyzet, szellemi és anyagi jólét áldásait élvezni, anélkül, hogy szívünk legyen hálás kegyelettel visszaemlékezni azokra, kiknek mindezt köszönhetjük. A mit mi gondatlan lélekkel élünk, a miben most dűlközhathatunk: vajon — gazdagságot, e kincset oly könnyedén szerezték-e számunkra, hogy nem érdemelnek értte tőlünk egyebet, mint feledést, vagy — emlékezve rájuk — gúnyos, kicsinylő mosolyt: „Szegény bolondok! Szerepléseiteknek immár vége van. Jó emberek voltatok, hanem túlbecsülné érdemeiteket, a ki többet akarna rólatok mondani!”

Íme, ily szánalmas helyzetbe keveredik némely író, ki a jelenkor szellemi áramlataitól megszédülve, könnyen forgatva elméjében a felvilágosodás s előhaladás századának fényes gondolatait, tollán a nyelv ékességeit: nem ér rá a multakba

visszanézni, vagy, ha egy-egy tekintetével oda fordul is, legfőlebb azért teszi, hogy lásson valami „kuriózumot,” a min aztán szívből mosolyoghat.

Ily „kuriózum“-nak látja Bodnár Zsigmond úr a „Pesti Napló“¹⁾ hasábjain Dugonics András irodalmi működését s éppen abból az alkalomból, midőn az irodalom e tisztos veteránjának, a nemzeti újjászületés ez érdemekben megőszült, fáradhatatlan buzgalmú előharcosának emlékezetére szülővárosa, Szeged, ünnepélyt rendez s szobráról, melyet a legőszintébb hazafiúi kegyelet állított nevének, a nemzet hálás öröme s tapsai között levonja a lepelt.

A lelkesedés e tiszta, nagy összhangjában talán ez volt az egyetlen dissonantia; a babér- és rózsakoszorúk közé, melyek a szobrot elborították, odatévedt ez a kis csalán-szál, megzavarni a virágok fényét és illatát.

Bodnár úr kritikája, némi homályos és könnyed körültekintés után, gyorsan áttér Dugonics regényeire s ezekről nem tud többet mondani, mint a mennyi itt következik:

„A mi szerző előadását illeti, azon volt, hogy tisztán és igazán írjon. A magyar közmondásokat, példabeszédeket néhol tömöttebben is belékerítette, hogy nyelvünknek ezen gyöngyei a tengerbe ne veszszenek szélvizeinkben. S valóban elég jó magyarsággal, csakhogy póriasan ír. Előadása tele van közmondásokkal és sajátos frázisokkal, kivált mikor a szegedieket beszélteti: „Bezzeg pajtás ugyan ki leszünk ám félig a zsákból stb.“ De még az a ritka kisasszony sem válogatja meg kifejezéseit, a ki előtt „elbúhatnak sápadt nőtényeink.“ Nem fél

¹⁾ 1876. aug. 5-iki szám.

az alszerű, vagy inkább aljas szóktól. Tetteiben sem más, mint egy közönséges gányó leánya. Mily fogalma volt Dugonicsnak főrendünkről, abból is látható, hogy „Etelká“-t az ország eleihez írta és a tanultabb elmékhez szabta, ugyanazért abban minden szó talpra esik és sokat jelent, ha fessegettetik. Csereit, Jolántát s az Arany pereceket a középrenden való magyarainknak számokra készítette; minden szavak tulajdon értelmekben vannak; itt tehát sem a gondolatok oly mélyek és méltóságosak nem lehetnek, sem a történetek „olyatén módra kiválttak, mint Etelkában.“

Egy csomó innen-onnan kikeresett póriasan hangzó párbeszédtöredék idézése után, nagy hangon jegyzi meg Bodnár úr, hogy „íme, ily regényeket s elbeszéléseket írhatott 1790 körül egy tisztelt egyetemi tanár, mikor a francia nép epochalis forradalomban születik újjá, a németeknél Schiller és Goethe írnak, az angoloknál a történet gondos tanulmányozásával töltik az időt s művészi előadású regényekkel lepi meg a világot Walter Scott!“

Természetesen ezek mellett a nagy jelenségek mellett a mi szegény Dugonicsunk végkép eltörpül buzgó lelkének jámbor termékeivel együtt. Kár, hogy még nagyobb mértékkel nem mérjük! Ép ily könnyedén ránthatnók le Bessenyeit is a magasból, midőn lelkes társaival megalapítja a francia iskolát. Kiáltjuk fülébe: „Készen vannak s közkézen forognak már Molière kitűnő vígjátékai, Boileau finom satyrái, Lafontaine kedves beszélykéi; Corneille s Racine megírták már remek tragédiáikat; XV. Lajos kora szintén nagy embereket szült, ott vannak Voltaire, Rousseau, Aubert, Montesquieu, d'Alembert, Diderot stb. együtt a költészet és böl-

csészet lángelméjű apostolai, hatalmas munkákkal melyekben egy új század felvilágosodásának s művelődésének magjai vannak elhintve: — s ti együgyű játékdarabok, szellemtelen epistolák, tűztelen, tartalmatlan versek írásával töltitek a drága időt és alig tudjátok a legegyszerűbb gondolatokat tiszta, világos nyelven kifejezni; fogalmatok sincs arról: mi a hivatás, a költészet, a szellem, a tartalom, s eszméitek oly alant szállanak, mint esős időben a fecske száll. Hagyjatok fel ez iskolai gyakorlatokkal, ez erőtlén szárnypróbálgatással, e mihaszna, üres utánzatokkal!”

Vagy ugyanerről az álláspontról ítélve meg ama kor férfainak működését, nem nézhetnők-e le Baróti Szabó Dávid és társainak classicismusát? A legfényesebb alkalom kínálkozik leszólítani őket világuk magasából, megfosztani ős fejüket a nem érdemlett babértól s nyilván rendre utasítani sorra, mindet: „Bizony nagy felfödözéseket csináltok! A XVIII. század végén felfödözitek a görög és a római világot, s az ókor porából — mint a franciák a milói Venust — kiássátok a hexametert; az új formára rászabjátok, rávonjátok a magyar nyelvet, azt hívén, hogy ezzel majd nálatok az a szabad antik szellem, az eposi idők minden nagy gondolata s érzése is meghonosul, a nyelv pedig, ha egyszer eléggé hozzágyötrődött a hexameter, saphói, alkeusi stb. versformák alakjaihoz, bizonynyal újjászületik, fejlődésnek indul, szebbülni s erősödni kezd. De hát nem éritek fel észszel, hogy halandó embernek nem adatott hatalom halottakat feltámasztani, sem erő: kiemelni s visszateremteni régen lezajlott századokat, hogy ezek mintegy újjáalkossák a késő, áldatlan idők boldogulni nem tudó társadal-

mait s irodalmát? Íme, a franciák classicismusában a tragédia minden alakja, az epos minden eszméje s a lyra minden hangja csak francia; a németeknél Schiller és Goethe — ha még úgy akarnak is görögök lenni — kénytelenek németek maradni s csakhamar felhagynak a rideg utánzatokkal: ti sem fogjátok többre vinni!“

Ezt mind el lehetne nekik mondani és ők — ha most élnének — kénytelen kelletlen, vagy szíves udvariassággal belátnák, hogy igazunk van. Csakhogy épen ezen kell megfordulnia a mi okoskodásunknak is, s ha nevetségesekké, vagy méltánytalanokká nem akarunk válni, be kell ismernünk, hogy a jelenlegi idők mértékével nem mérhetjük őket. Hisz akkor e dőre elmélet számára legéktelenebb példaként üres érzelgősségével s vizenyős gondolataival a német Kotzebuet lehetne felhozni, a ki 2000 évvel Aristophanes s 300 évvel Shakespeare után mer születni, mer írni és uralkodik a színpadon!

„Az idő, Petőfiként, igaz és lerontja, a mi nem az!“ Csakhogy az irodalom-történeti kritikának nem lehet feladata ily büszke modorban végezni a multtal, annál kevésbé: agyonmagasztalni a jelent ama, küzdelmeivel már-már homályba vesző idők rovására. Sőt kötelessége: kegyeletesnek és lelkiismeretesnek lenni a lehető legnagyobb mértékben, mert különben könnyen válhatik felületessé, igazságtalanná, méltánytalanná. Nem arra kell törekednie a jelenkor írójának, hogy — ha csak egy-egy századdal repül is vissza — hát az akkori idők embereit a mai társadalomba és irodalomba vonssolja magával s jártassa, működtesse oly viszonyok közt, melyekről azok, szegények, még leghe-

vültebb pillanataikban sem álmodozhattak; sem arra, hogy könnyelmű góggal tisztán a nagy ellentét kedvéért foglalkozzék velök, mint furcsaságokkal, a kik a párhuzam felállításakor törpékké válnak s szégyenkezve kíváncznak vissza csöndes sírjaikba. A ki így bánik el tisztos alakjaikkal, az a legvastagabb hálátlansággal bélyegzi meg magát minden jobb érzésű és hazája viszontagságos multját ismerő, átértő lélek előtt.

Avvagy a legjobb esetben nem a meggondolás és tapintatosság teljes hiányáról tesz-e tanúságot Bodnár úr abbeli elkeseredése, hogy mikor Angliában Walter Scott műremekeket ír, nálunk még csak oly kezdetleges regények vannak, mint a minőket a jó Dugonics készít s melyeket a mai közönség bizony már nem sok élvezettel olvashatna! Az ilynemű mély elmerülések mellett nagy hiba megfedkezni arról, hogy akkor Angliának már életerős, kiforrott irodalma van és Shakespeare világokat átölelő szelleme már régen megteremtette örök időkre szóló, felséges tragédiáit, melyek — mint egy regebeli vár óriási termei — magukban rejtik az angol nyelv összes kincseit, oly pazar gazdagságban, oly kápráztató bőségben, hogy utána csak kevesebb szóval írhatnak, több szóval egyetlen író sem tud írni.

S hol vagyunk ugyanekkor mi? Majd kiderül e munka folyamában részletesebben, most csak annyit említünk meg, hogy az a kevés, irodalomért érdeklődő közönség, ami van, s maguk az írók is, Gyöngyösit tartják a legnagyobb költőnek; a XV. század renaissancea most, a XVIII. század végén, jut el hozzánk; nemzetünk elnémetesedve, szokásai-

ból, erkölceiből kivetközve s nyelvünk teljesen —
parlagon!

S Bodnár úr ily viszonyok közt (melyeket azonban, úgy látszik, épen nem vesz számba) még azért is elítéli Dugonicsot, hogy olyan — nagyon magyar volt! Bizony magyar volt, ízről ízre a jó öreg s nemcsak a nemzetiség eszméjével kapcsolatos dolgokban, a valódi hazafi buzgó törekvéseiben, de a miénknek túlbecsülése mellett, az idegennek teljes megvetésével, egész az elfogultságig. Bodnár úr, mint szégyenleteset, rója még Dugonics nemzetiségi gyűlöletét is, amiért az „Arany perecek”-ben Barcsay Ákos fejedelem gonosz titkára épen német ember (Schelmajer) s hogy a szászokat ótott-lábúaknak, a tótokat pedig lókörmű, karikalábú, löcskezü, tökfejű, számárfülű csodateremtményeknek nevezi. Mi még csatolunk ezekhez néhány érdekes címet s körülírást, ahogy ezeket Dugonics helylyel-közel alkalmazza az egyes nemzetiségekre; ilyenek például: nádszállábu, cudar német; husatlan férgek, gané-por oláhok; a tótokról: bé-horpadt hasú, vörös-ködökű, lábmosadék; eb méhében foganttak, varas békák, zshiványok, kutyavérűek, hízlalt deszkák; pirosak, mint a lisztes zsákok, a vitézség tűzétől stb. stb. Ezekért azonban Dugonics is megkapta a maga címeit, midőn Kollár János, a pesti tótajkú evang. község papja, egy lyrai eposban emberfejű cerberusnak festi őt, ki a pokolban legyek, poloskák, darázsok, békák s más undok férgek által csipdesve, maga körül harapdos és idegen (tudniillik: magyar) nyelven ugat és szitkozódik.

De midőn magunk is élet-halál harcot vívtunk nemzetiségünk érdekében; midőn ezerszer több

szükség volt „elfogult“ és túlzó magyarokra, mint nagy ismeretektől gőgös, hazájokat fel sem vevő, idegen szellemű, finom hazafiakra: akkor az ilyenemű nemzetiségi gyűlölködéseket s túlzó magyarságot is, nem a mai napok, fájdalom! eléggé szeretetlen cosmopolitismusával, de a multakat szívesen átértő elme higgadtságával és elfogulatlanságával kell megítélni. A következő cikkek feleljenek meg rá: mennyiben van igazunk?

II.

A centralisatio.

A szatmári békekötés után valami titkos bűverő a magyar nemzetet oly átalakulás küszöbére sodorta, melyen túl bizonyosan a kész halál, a megsemmisülés következett volna. A nemzet erkölcsileg rohamosan sülyedt a beláthatatlan veszedelmek örvényébe. Elhagyta, elfeledte mindenki a magyar nyelvet. A főúr, a nemes, a polgár közügyekben csak a latin, családi életben pedig nagyrészt a francia és német nyelvet használták. S elmondhatjuk, hogy ezek lettek az utánok következő nemzedéknek is anyanyelvévé; csak a köznép beszélt magyarul.

A hatalmassá lett Ausztria kárörvendő szívvel nézte a magyar nemzet ez elkorcsosulását, gyönyörködött romlásában, vakoskodásában s elérkezettnek látta az alkalmas időt régen tervezett családi politikájának érvényesítésére, mely nem akart kevesebbet, mint a különféle elemekből álló, különböző

kormányzattal igazgatott országokat és tartományokat egyenlő alkotmánynyal, erős központi igazgatással, egy nyelvvel bíró állammá olvasztani.

I. Lipót óta hagyományos politikája volt ez Ausztriának. I. József alatt Magyarországból a főurak egész seregét csalogatták Bécsbe s aztán különböző úton, módokon ott is ragasztották. III. Károly sajátkezűleg osztogatta a tizenegy, kilenc, s hétágú koronákat a magyar főnemeseeknek; míg végre jött Mária Terézia, óvatos, csábítóan finom, veszedelmesen nagylelkű s ravaszul engedő, lekötő modorával, végkép elszédítvén a „magasabb politiká“-hoz nem értő, könnyen hevülő ország rendeit, nemességét s népét egyiránt.

Szerették őt; rajongtak érte, bár az országgal ő is csak úgy bánt mint koronás elődei, de másképen bánt a néppel és ez megszerezte neki az általános rokonszenvet. Nagyjainkat fényes udvarába vonta s a nemzetnek eszébe sem jutott, hogy ezáltal elidegeníti őket a hazától. Az udvar pompája oly varázst gyakorolt s a rang- és címkórság csakhamar oly vészes járványnyá fajult, hogy mind Magyarországon, mind különösen Erdélyben, a kinek hét faluja volt, négyet eladott belőle s árán valamely címet, vagy rangot vásárolt az udvarnál. Ha nem ebben nem látott senki semmi rosszat sem. Mária Teréziát egyetlen gondolat sem ítélte el. Budán, századok óta, ő építtet először fényes királyi palotát, s a nemzet oly örömmel fogadja ezen elhatározást, hogy önként jelentékeny ajánlatokat tesz az építkezés költségeire, — de (bár az 1608-iki koronázás előtti országgyűlés 18-ik törvénycikke már megállapította, hogy az uralkodó az országban lakjék) a nemzeti lelkesedés nem veszi észre, hogy

az új királyi palotában koronás fejedelem nem lakik soha, hanem laknak apácák, azután lesz belőle nevelő-intézet, végre egyetem. Ő rendeli el Magyarországon a népnevelés szervezését, de elfelejtik észrevenni, hogy rendeletében az is benne van, miszerint a német nyelv, a mennyire csak lehet, az egész országban általánossá tétessék. Ezeket az iskolákat aztán elnevezi „Nemzeti iskolák”-nak.

Senkisem látja törekvéseinek célzatát. Hagyják működni szó nélkül. Elég vakok arra, hogy ne vegyék észre a veszedelmet. Egy kis politikai önállóságért hajlandók feláldozni a nemzeti jellemet.

De van az országnak egy eleme, mely meg lehetőszen tartja magát s minden nyersesége mellett is megőrzi nemzeti szokásait és erkölceit. A köznemesség. Ez, a nemzetiségét ennyire megtartott elem, útjában áll Mária Terézia nagy politikai terveinek. Jól érzi s tudja a nagyratörő királynő, hogy míg a nemesség társadalmilag át nem alakul, addig minden hiába, a centralisatio nem arathat teljes diadalt. Ebbeli törekvéseit azonban, mindjárt uralkodása kezdetén, nagyban előmozdítja a „vitam et sangvinem”-féle érzékeny jelenet, a meghatottságából szemeire lopódzó könyek, könnyörgései, melyek egy osztrák házi uralkodótól teljesen újak, szokatlanok s meglepők a rendek előtt. A nagy történeti jelenet — melyben különben igen sok volt az úgynevezett színpadi fogásból — a tömegben óriási lelkesedést idézett elő s az egész nemzetet feléje fordította.

És Mária Terézia megragadta a kedvező alkalmat, de nem durva, és könnyen kitetszhető mohósággal, hanem simán, kimélettel, hogy tettei ne a zsarnokság, vagy az erőszak, de a nagylelkűség

s ragaszkodás tényeként szerepelhessenek. Már 1741-ben kinevezett néhány magyar urat valóságos belső titkos tanácsosává, többeket tábornagyokká, mely méltóságokhoz előbb csak ritkán juthatott magyar ember. A főurak és nejeik szívesen látott, kitüntetésekkel elhalmozott vendégei voltak az udvari ünnepélyeknek s a kegyes királynő minden lehető elkövetett, hogy megtartsa őket Bécsnek s ezáltal a birodalom érdekeinek. Erre nézve leghathatósabb eszköze az összeházasítás volt. Magyar úrnak német nőt szerzett feleségül, ki aztán férjét állandóan Bécshez kötötte s gyermekeit német szellemben nevelte; magyar nőnek pedig német férjet keresett s ekkor ismét a férj hivatala tartotta ott a magyar nőt. A címek, kitüntetések, az ujonnan felállított Mária Terézia s Szent István magyar király díszrendjei, a különböző hivatalok, mind igen olcsó áron láncolták le főnemeseinket a királynő mellé.

De a köznemességet nem volt ily könnyű feladat az udvarba és Bécsbe vonni. Ez Mária Terézia elődjének sem sikerült s hogy neki mégis sikerült: nyilván bizonyítja uralkodói elméjének rendkívüli képességeit.

Csalátekül, lépül két régi intézményt elevenített fel: a lovagakadémiát s a magyar nemes testőrséget. Kitünő gondolat volt tőle, hogy a testőrséget szeptember 11-én (1760.), épen tizenkilenc évvel a „vitam et sangvinem“-féle jelenet után — mintegy hálája nyilvánításául — állította fel. A magyar urak e vészes intézkedést, nem is sejtve a királynő titkos célzatait, ujjongva fogadták. Váratlanul és kedvesen lepte meg őket. A tekintetes Karok és Rendek egyhangulag s rögtön százezer pengő forintot szavaztak meg a díszgárda fentar-

tására, oly kikötéssel, hogy a felveendő ifjakat a megyék ajánlják. Ím egy kis drága csecsebecs a királynétől, melyért viszont az udvar nem kíván egyebet, mint a magyar állam lehető beolvasztását s a nemesség teljes elidegenedését hazájától. Ép ily dús reményeket táplálnak arra nézve is, hogy — a birodalom érdeke egy közös vallás és közös nyelv megállapítása lévén — majd sikerülni fog lassanként a protestantismust is kiirtani s a magyar nyelvet végkép a némettel felváltani. Igen! mert a ki csak pár hétig szította is a bécsi udvar bódító legét, az vagy bizonyos szégyenkezéssel fordult el vadnak feltüntetett nemzetétől, vagy katholikussá lett, vagy megesett rajta mindkettő. Így szakítottak hitökkel s lettek katolikusokká: gr. Bánffy Dénes, Baranyai Miklós, a híres septemvir, gr. Bethlen Gábor, udvari kancellár s testvére Miklós, gr. Hadik András, a török s poroszverő tábornagy, br. Kray Pál, tábornagy, gyalakuti gr. Lázár János, Szirmay László, zempléni alispán s kir. tanácsos, gr. Teleki Mihály s később a testőrségből a francia iskola megalapítója Bessenyei György (a királynétől áttéréseért 2000 frt évi kegyelempenzt nyervén s parancsára kath. szellemű munkákat fordítgatván); továbbá a testőrség egy másik tagja is, a szellemes Barcsay Ábrahám és még ezeken kívül sokan.

A testőrcsapat felállítása tehát korántsem volt Mária Terézia igazi hálájának nyilatkozása, hanem csak eszköz központosítási terveinek megkönnyeb-
bítésére. Azt akarta ezzel elérni, hogy a nemzet-
őrség Bécsben tartózkodó s hihetőleg majd át is
alakuló tagjai, visszavonulásuk után, hazájukban
terjesztői legyenek a birodalmi székváros nyelvének,

szokásainak és — sokakat sikerülvén áttérítnie — a kath. vallásnak is. Mennyiben teljesültek e remények és várakozások: később látni fogjuk. Most csak annyit, hogy veszélyes terveit a nemzet fejlődésével, hajlamaival, eszméivel egészen egyezőleg iparkodott végbe vinni s jóformán sem is támadtak aggodalmak miatta. Nyilvános szereplése, föllépései méltóságosak és kápráztatók voltak; modora mindig finom és bizalomgerjesztő. Tévedései erényeknek látszottak, politikája merő hálának, jóságnak és nagylelkűségnek.

Halálát az egész ország szívből megzokogta, megsiratta. Őszinte fájdalomtól sajgott minden kebel. Révai latinul írt gyászbeszédben adott kifejezést a hazafiúi kesergéseknek s beszédében mély meggyőződéssel nevezte Mária Teréziát „Magyarország helyreállítójának és anyjának.“ De halljuk csak Anyost, hogyan ír két évvel a nagy királyné halála után a „helyreállított“ haza fiairól és magyarságáról: „Meggpuhult a szív; az ész megfélemedezett őseinkről; alig lát magán a mostani magyar csak egy foltot is már, mely emlékeztethetné, hogy azoknak unokája, kik nemes vérekkel fizették azt az örökséget, melyben most heverész! Úgy tetszik, mintha az öltözet másolásával kioltották volna mellökből annak a nemes tűznek még szikráit is, melyet anyjoknak tejével szoptak.“

A nagy királyné törekvései tehát nem maradtak minden siker és diadal nélkül. Fia, II. József a magyar nemzet e szellemi s erkölcsi alásülyedését látva, gyors és erőszakos reformokhoz nyúlt. Nem hosszadalmas és ravasz úton simán, gyengéden akarta célját elérni, mint anyja; de nyíltan, kiméletet nem ismerő merészséggel és hamar. Révai

a Mária Teréziáról írt gyászbeszéde végén így szólt az új fejedelemhez: „Látod-e, hogy valamennyien feléd tekintünk s egyedül benned látjuk a haza reményét és oltalmát? Látod-e, hogy te vagy az egyetlen, kitől üdvünket várjuk? hogy helyre legyen állítva minden időre nemzetünk méltósága, nagysága és dicsősége? Hozzád fordulunk: emelj fel bennünket, gyámolíts, kedvelj és szeress!” De József akként felelt a nemzet ábrándos várakozásaira, hogy 1784. máj. 11-én elrendelte a német nyelv hivatalos használatát az egész országban. Nem akarta ő eltörölni a magyar nyelvet, csak a centralizáció politikáját követve, monarchiájában egységes nyelvű közigazgatást óhajtott s ez nem lehetett más mint a német. Elrendelhetette-e volna vajon a magyart? Ez ügyben kérdést intézett a kancelláriához s ott azt felelték neki, hogy a magyar nyelv hivatalos, országos használatra teljesen alkalmatlan. Ugy? Akkor a holt nyelvvel való élés, mondá a fejedelem a májusi rendeletben, bizonyos jele, hogy a nemzet tökéletesen még ki nem palléroztatott; közönséges szokásban levő anyanyelv nincsen; gondolataikat csak a deák iskolákban tanultak tudják írásban kifejezni — maga a nemzet pedig oly nyelven igazgattatik, melyet nem ért.

II. József még nem viselte fején a magyar koronát s mégis volt bátorsága nagy reformjait azal kezdni hogy az Árpádok nyelvét támadta meg. Ehhez járult még egy más rendelete is a pozsonyi helytartó tanácsához intézve, mely szerint — miután a várat papnöveldévé akarja átalakíttatni — az ott őrzött koronát a korona-örök és négy magyar kir. testőr Bécsbe szállítsa, hol az a császári kincstárba a többi koronák mellé fog tétetni. A

Rendek mélyen sértett hazafias érzületök kifejezésül, feliratot intéztek Józsefhez, melyet a fejedelem ezzel a gúnyoros hátrattal látott el: „risum teneati amici!”

De most már lássuk: minő eredményeket szültek e viszonyok?¹⁾

III.

Irodalmunk újjászületése.

A magyar köznemesség testőr-tagjai előtt tehát megnyílik Bécs, a nagy világváros, hogy művelődésének erős hullámcsapásaival végkép elborítsa őket. Mária Terézia bizonyosnak véli a diadalt; — de íme, mi történik? Bár a magyar testőrök, ifjúságokkal, fényes ruházatokkal folytonos bámulat és ünnepeltetés tárgyai: nem szédülnek meg az idegen légkörben, sőt ama szellemi mozgalmak láttára, melyek őket körülzsongják, minden hiúságtól menten saját és nemzetök elmaradására gondolnak. A helyett, hogy könnyelmű lélekkel élveznék a világváros által bőven kínált élvezeteket: érintetlenül hagyják a gyöngyöző, kéjes poharat s elmélkedni, eszmélni kezdenek. A láthatár kiszélesedik előttük s látniok kell, hogy Európa valamennyi nyugati államaiban irodalmak keletkeznek és virágoznak, csak a magyar marad hátra; mindenütt előretörés, forrongás, csak a mi nemzetünkön ural-

¹⁾ Források: Horváth Mihály, Magyarország. Tört.; Ballagi A. M. Testőrség Tört.; Bánóczy, Révai Élete s Dugonics Napló jegyzetei.

kodek valami tompa, álmos nyugalom; a század új bölcsezséket vet a felszínre, kik hadat üzennek a fenálló államnak és társadalomnak, egyháznak és vallásnak egyaránt s mi még a XVI-ik század poshadtt talaját tiporjuk; Aristoteles és Spinoza teszik ki összes bölcészeti világunkat; irodalmunkban alig-alig tűnik fel egy-egy munka s ha feltűnik, nincs hirlapunk, mely a könyvnek legalább csak címét is tudatná — és ép így nincs olvasó közönségünk sem, mely a hazai irodalom fellendülését várná, óhajtana s multhatatlan életszükségnek tartaná!

Ez a kétségbeejtően szomorú helyzet, a maga teljes sivárságával, most egyszerre, hirtelen feltárul testőreink előtt s kiket nemzetellenes törekvések eszközül akart a bécsi udvar felhasználni s egyébként üres „parádé“-nak tartogatott maga körül: ím, ők a nemzeti újjászületés nagy céljának munkásaivá szegődnek s a „dülő magyarság alá hajolnak támogató vállaikkal.“

Nagy eszmék, szent gondolatok lelkésítik őket: felrázni veszedelmes álmaiból a nemzetet; megértetni vele, hogy neki is van joga élni, előretörni, mint a többi nemzeteknek s kötelessége lerázni szabad szelleméről a holt nyelv bilincseit, míg egy új alapokon teremtetett irodalom megegyengeti majd az utat a politikai és társadalmi újjászületés számára is. S a pillanat, mely e nagy gondolatokat lelkükben komoly határozattá érlelte, egyúttal Mária Terézia titkos célzatainak, ábrándos terveinek összeomlását is fennen hirdette.

A testőrség tagjai elsajátítják a francia műveltséget s ezzel együtt a francia írmodort. Nem vágyódnak eredetiség után, sőt beismerik, hogy ma-

gyar nyelven igen nehéz feladat jól írni; — hanem ugyanekkor utalnak a külföldre: lám a németek irodalmi nyelve is csak most kezd tisztulni s ha sikerült a franciának, hogy egy század leforgása alatt kicsinosította nyelvét, sikerülhet ez a magyar-nak is. Hivatást éreznek magokban arra, hogy az irodalom elhanyagolt ügyét apostoli lélekkel szolgálják s midőn látják, hogy a francia, olasz, angol s német nemzetek irodalmára mily jótékony hatással vannak a jelesebb művek átültetései: ők maguk is utánzatokkal és fordításokkal kezdenek foglalkozni. Írnak költeményeket, történelmi prózát, színműveket, s fordítanak bölcsészeti munkákat és regényeket. A nyelv, ez a sok időig parlagon hevertetett ősanyag, lassan-lassan némi életet nyer kezeik közt s már 1778-ban Bessenyei büszkén hirdeti: „Olyan szánakozásra s egyszersmind köpedelemre való csekélységgel kicsinyítik némelyek magokat, hogy magyarul, mondják, nem lehet jól írni s okoskodni, mivel sem ereje, sem elégsége nincsen a nyelvnek, melyekkel a tudományok szépségeket és mélységeket elő lehetne adni. Olybá venném, ha mondanád: egy nagy hegy, mely aranykővel tele volna, hogy semmit nem ér, mivel nincs bánya s bányász benne. Mit tehet arról a drága hegy, ha kincseit belőle nem szedik?”

A francia iskola mellett s tőle egészen függetlenül ugyanekkor megalakul az országban a classikai iskola. Baróti Szabó Dávid 1774-ben fellép „új mértékre vett verseinek” három könyvével s a francia formákkal szemben a görög és római versalakok kezdenek szerepelni. A francia iskola nem adhat mást, csak amije van: francia eszméket s termékeivel csak a nemzet felső köreire hathat igazán,

talos nyelve! S valóban, ha a latin nyelvhasználat százados szokásával ennek a pár buzgó magyar írónak egymagának kellett volna megküzdenie: akkor az a hivatalos és társas körökből legfőlebb évtizedek múlva szorult volna ki. A nemzetnek pártharcok és véres háborúk általi kimerülése s az európai eszmeáramlattól való elszigeteltsége oly megrögzötté s állandóvá tették nálunk a magyar nép jellemének különben is megfelelő conservativizmust, mint sehol Európában. Irtóztak minden újítástól, bármely téren lépett is az fel. Mit tehetett volna az a kevés író — közönség és lefolyás nélkül? Csak kívülről jövő erőszak lendíthetett gyorsan a nyelv és nemzetiség ügyén.

És ez az erőszak, ez a nyomás jött és mind érezhetőbbé vált. Arról volt szó, hogy a nemzet teljesen elveszítse politikai és társadalmi önállóságát. Íme, csak az alsóbb néposztály magyar; a többi francia, deák, német; az ország alkotmánya felfüggesztve; a magyar nyelv hivatalokból, iskolákból kiszorítva; szokások, erkölcsökruházat, minden korcs, idegenszerű; a nemzeti és hazafias szellem, a szabadság érzete végkép elnyomva! S nem érdem-e, ha az a kevés író mely e válságos időkben a nemzetiség ügyéért buzgólkodik, túlhajtja a hazafiságot, a magyarságot, hogy túlzásaival figyelmet ébreszsen maga iránt s életet, buzgást önthessen a nemzet-test megzsibbadt tagjaiba? Az ő hazafiságuk nem szenvedés, de tiszta, mély meggyőződés; nem üres cifraság, ékesen tartalmatlan hangzatok, de az őszinte lelkesedés dithyrambjai, melyeknek célja — hatást kelteni minden fogékony kebelben; nem léha csillogni-vágyás, de a szükség, a kétségbeesés segélyrehívó kiáltásai! Ezek az emberek óriásokként

küzdenek s meggyőződésük oly mély, hogy — még a kisebb tehetségek is — szívesen áldoznák érte életüket. Halljuk csak Barcafalvi Szabó Dávidot, a kevés sikerrel működő, merész szógyártót, hogy ír egyik kortársának? „Én ugyan, ámbár az irigység már, mint kis embert, egészen elgyalázott is és csaknem minden tüzeimet leoltotta légyen: előveszem mégis — török-szakad — férfiúi szívemet és minden tehetségemet egyedül csak mindarra szentelem, valami csak a Magyarság. Ehhez képest ámbár minden költségeimből kifogytam is, most érkezvén haza külső országi okadalmakról (akadémia) és itten (Pozsonyban) csak égi madár módra, tengődve élek is, eltökéllettem mindazáltal magamban: hogy én itt maradok Magyarország szélén megmozdíthatatlan ellenköfalul a németeknek. És íme már hozzá is fogtam egy alapos Magyar Grammatika készítéséhez, ha ugyan ebben is csúffá nem tétetem és annak utána a Mathezisnek mind elementáris, mind sublimior részének kidolgozásához szándékozom fogni és ámbár látom is, hogy ebben ugyan könnyen találnék valami iskolában kenyeret: Készebb vagyok mégis inkább éhhez-halni meg, mintsem hogy én valamit németül tanítsak!“¹⁾

Ily viszonyok közt, ha a francia és classikai iskolán kívül még egy harmadik támad: ez nem lehet más, mint népies iskola. Férfiaknak kell támadniok, kik amaz idegen szellemet és formákat kedvelő iskolák irányával szemben a nagy nemzethez, a néphez forduljanak; tárgyban és alakban

¹⁾ Dugonics Andráshoz 1789-ben írt levele, ennek Naplójából idézve. Muzeumi kéziratár. 103. Fol. Hung.

a nemzetit, a népiest keressék, mert az irodalomnak a nemzet szellemét kell visszatűkröztetnie s művelő munkásságával az összes nemzetre, nem pedig ennek csak egyes töredékeire kell hatást gyakorolnia. A francia, vagy a görög és római irodalmak viszhangoztatása nincs haszon nélkül, de közvetett hatása vérré, nemzeti szellemmé nem válhatik, sőt a nyelv számára minden idegen forma egy-egy új bilines, mely a gondolatok és érzelmek szabad szárnyalását is bénítja. Azokat az idegen bálványokat nem fogják itt nálunk megimádni s most már nincs is rájuk valami nagy szükség. De szükség van egy irodalmi irányra, mely a hazai talajból, a nemzeti életből álljon elő s a nép egyszerű, tiszta nyelvét hangoztatva fölverje rettenetes közönyéből, tétlen álmodozásaiból és unalmából az egész országot; férfiakra, kik a jelen kétségbeejtő satnyaságával, szellemi és erkölcsi alá-sülyedésével, politikai és társadalmi nyomorúságaival szemben kiemeljék a feledésbe veszett ősidők lélekemelő, dicső, nagy képeit, hatalmas árnyait s mint óriási példákat: jártassák, beszéltessek, cselekedtessék őket a honi földön késő ivadékaik felbuzdítására; szóval az irodalmi újjászületés oly fokú fejlettségére s önállóságára van szükség, melynek üdvös hatása megszülhessen a politikai és társadalmi renaissanceot is. És ez az irodalmi iskola, a „népies iskola“, nem is késik sokáig s mint annak megalapítója s első apostola, a legválságosabb viszonyok közt s ez uj, a nemzet szellemével teljesen összhangzó irányban, csakhamar megkezdí rendkívülien sikeres és hatásos működését — Dugonics András.

IV.

Életrajzi vázlat.

Dugonics András 1740-ben, október 17-én ¹⁾ született, Szegeden, hol hasonló nevű atyja tekintélyes polgár s a városi tanácsnak harminckét éven át egyik legfáradhatatlanabb buzgalmú tagja volt. Anyja, Imre Katalin, szintén polgári családból származott s szelid lelkével, jó szíve minden gondjával, egészen családjának élt.

Fájlalhatjuk, hogy költőnk szülői házának viszonyairól, gyermekkoráról s első ifjúságáról keveset, vagy jóformán semmitsem tudunk. De, hogy a jó szülők szerető vezetése mellett mind ő, mind öccse, Ádám, a leggondosabb nevelésben részesültek: nyilván látható abból, hogy András a magyar irodalomnak és tudományosságnak elsőrendű bajnokává, Ádám pedig Szeged elsőrendű s közszerepetben részesült tisztviselőjévé küzdötte fel magát.

Andrásban már elég jókor mutatkozott a hajlam, mely őt később egészen az irodalom s a tudományok terére vonta. Többet tett, többet tanult, mint amennyit az iskola kívánt. Szabad óráit szívesen töltötte írással és olvasgatással s a mi a gyermekeknél mindig igen jó jelenség: az önművelődés útjára lépve iparkodott a maga lábán járni. Tehetsége, szorgalma jóval felülmulta társaiét s tanárainak figyelmét is felkeltette. A szegedi ke-

¹⁾ Kovachich „Merc v. Ungarn“-ja szerint (1785. I. Jahrgang 1036. lap) okt. 18-án.

gyesrendiek gymnasiuma ¹⁾ az ország jobb iskolái közé tartozott s a tanárok minden tehetség iránt szívesen érdeklődtek: így nem csoda, ha Andrást is szeretettel vették körül.

Dugonicsunk annyira megkedvelte a szerzetet, hogy — elvégezvén iskoláit s különben is hivatást érezvén a tanításhoz — elhatározta: belépni a szerzet tagjai közé. Anyja ellenezte de ő állhatatosan megmaradt szándoka mellett s anyja ellenzéseit szeliden legyőzve, 1756-ban csakugyan a szerzetbe lépett.

A próba-évek után, szép sikerrel végezvén el a bölcsészeti s hittudományi tanfolyamokat — amazt N.-Károlyban, ezt Nyitrán²⁾ — áldozárrá szentelték s utána rögtön tanítani kezdett Erdélyben, Medgyesen. Itt a költészetet és szónoklattan adta elé a két felső osztályban. Az új élet s Erdélyben való tartózkodása elhatározó befolyással voltak szellemére. Erdély regényes hegyei, völgyei, kedves magányának csöndje s fogékony, mély kedélye, mind közreműködtek arra, hogy költővé tegyék. Megzendítette lantját s dalolni kezdett. De csak magának. A dicsőség álmai nem zavarták, de annál inkább kisértgették a lezajlott idők vissza-visszavillanó képei. A föld, melyen járt, nagy történeti emlékek temetője volt. Fiatal szerzetesünk élénk képzelme előtt a római és dákvilág alakjai, a hun és magyar fejedelmek vitézi árnyai lebegtek szüntelen. A levegővel szította magába a költészetet, a történelem iránti szeretetet s gondolatban, álomban már

¹⁾ A szegedi piaristák gymnasiumát, hat alsó iskolával, a város költségén, III. Károly engedélyezte. Innen kerültek ki Siskovics, Bajolik, Kárász is Hadi Tört. III. 267. l.

²⁾ Wurzbach Lex. III. 387. l.

bizonyynyal itt homlokon csókolta őt a történeti költészet műzsája. Itt írta meg 1767-ben „Trója veszedelmét“ s innen küldötte meg azt, hat évvel a nyilvánosságra bocsátás előtt (1768. máj. 21.) Tapolcsányi Gergelynek, a szegedi kegyesrendi ház főnökének szíves áttekintés végett.¹⁾

1770°/₇₁-ben Nyitrára tették át, hol a püspöki növeldében a bölcsészetszetet tanította,²⁾ de azért nem hanyagolta el a költészetet sem. Mintaképe Gyöngyösi István volt, kit a kor az egyetlen klasszikus költőnek tartott s kire az akkori idők majd minden versírója, mint valami elérhetetlen magasságban ragyogó tüneményre, tekintett fel. Dugonics annyira szerette, hogy később (1796) „költeményes maradványait“ két kötetben összegyűjtve kiadta.

A Nyitrában töltött idő alatt teljesen kiérelmedelte az ottani püspök, Gusztini János megelégedését és szeretetét s neve az iskola és tudomány emberei előtt csakhamar jóhangzású lett. Így történt, hogy a jezsuiták 1773-ban hazánkban eltöröltetvén, az akkor még Nagyszombatban levő, egyetem tanszékeinek betöltésére pályázatot hirdettek s Dugonics nem tartotta szerénytelenségnek megkísérteni a pályázatot. Sok folyamodó jelentkezett, kikről Dugonics bőven megemlékezik a nemz. Muzeum könyvtárában letett önéletrajzában, vagy jobban mondvá

¹⁾ Magyar Sion. 1868. 907—913. lap.

²⁾ Itt ugyanez évben Dankovics Tivadar az egyházjogot adta elő, Bencsuth Vince és Pallya István a theológiát; 9 hallgatójuk volt. Podhratzky Mihály physikát, mathesist, ethikát adott elő; 5 hallgatója volt; Dugonics a logikát, metaphysikát és mathezist tanította; összesen 3 hallgatója volt. Mercur von Ung. 1787. II. 45. sz.

Naplójában. ¹⁾ A tanszékek egy részét a saecularizált jezsuiták kapták meg s a kijelelő bírák figyelmeztették költőnket, hogy ne folyamodjék csupán a természettani kathedrára, hanem sokoldalúságának jeléül nagyon jó lesz, ha mentül több tanszéket nevez meg. Úgy is tett és hónapokig várt, míg végre kinevezték s ő „a nagyszombati tanulmányoknak királyi Mindenségében a tudákosságnak királyi tanítója“ lőn. ²⁾

Működését, mint egyetemi tanár, 1774. évben itt meg is kezdette; valamint irodalmi munkássága is, melyet azonban másutt ismertetünk és méltatunk bővebben, — valósággal itt kezdődik el. 1777-ben áthelyezték az egyetemet Budára s 1779-ben Dugonicsot a bölcsészeti, vagy — mint a Magyar Hirmondó írja, ³⁾ — „a tisztességes tudománybeli rend“-dekánjául választotta, ⁴⁾ majd a rectori tisztességet is viselte s számos évig lévén az egyetem tanárkarának seniora, 34 évi tanári működése után, végre 1808-ban visszavonult a nyilvános pályáról övéihez, Szegedre.

Hiába mondja Bodnár úr — kivel már volt szerencsénk találkozni — hogy Dugonics „nem

¹⁾ Jankovics Miklós-féle gyűjtemény. Nemz. Muz. 103.

²⁾ „Per concursum delectus est P. Andreas Dugonics e Scholis Piis, annorum 37, qui et tentamen singulari cum approbatione sustinuit, et duos cursus Philosophicos docendo terminavit.“ Hat auch für die Logik konkurriert. Mercur. v. Ung. 1787. II. 759.

³⁾ 1780. 8. lap.

⁴⁾ Zu welcher Zeit die Universität eben eingeweiht wurde. Während seines Dekanats trug er ein sehr wachstames Aug auf die Zucht, Sitten und gute Ordnung der Zuhörer bei seiner Fakultät. In diesem Jahre erhielt er das Pro-Seniorat bei der Fakultät, mit einer Vermehrung seines Gehaltes. Mercur v. Ung. 1786. I. 1036. lap.

tartozott a nevezetesebb tudósok közé; mély combináció, éles megfigyelés, szigorú logika hiányzott tanításában: azt hisszük, ezeket a könnyeden odavetett ítéleteket csak azért kockáztatja, hogy a tisztes öregnek a tanári pályán szerzett, elvitázhatatlan érdemeit is megtépdesve, még inkább kitűnjék irodalmi egyéniségének különben is fennen hirdetett gyarlósága, semmisége. De el van ismervé s adakkal is bebizonyítható, hogy — szerencsére — alapos képzettségű, sokoldalú s gazdag ismeretkörrel bíró tudós volt. Előadott tárgyához mindig szeretettel ragaszkodott; buzgalma az ismeretek terjesztésében fáradhatatlan; tanítványai iránt szeretetteljes és őszinte; modora megnyerő; módszere helyesen alkalmazott; tanítása lelkes és lelkesítő volt. Nemes szívű embereket s jó hazafiakat kívánt nevelni. Főcélja volt az észnek és szívnek együttes képzése s az oktatás módját úgy intézte, hogy hallgatói az akkor még kevesebb vonzerővel bírt mennyiségtant nemcsak szívesen hallgatták tőle, de meg is kedvelték. Tanítványai ragaszkodtak hozzá s őszintén szerették, kivált a szorgalmasabbak és jobbak, úgy annyira, hogy ezek, később az életben is, országszerte magasztalva emlegették nevét. Jobb tanítványaival gyakran együtt sétálgatott a mezőkön, a hegyek közt s ilyenkor azokat gazdag ismereteivel érdekes elbeszéléseivel mulattatva oktatta! ¹⁾ A szegényebb sorsú ifjak közül többeket szívesen segített, hogy tanulmányaikat folytathassák s bevé-

¹⁾ Ezek közé tartozott Gaal György, a „Tudós palóc” szeszélyes írója, ki később Dugonics figyelmeztetései folytán a magyar népmesék első gyűjtője volt, ki ezeket német kidolgozásban hazánk határain túl is megismertette. Dugonics-Album 7.

gezhelessék. Mindezek mellett testestül lelkestül magyar lévén: magyar szellemben nevelt és tanított. Nem ritkán történt, hogy midőn a latinul előadottakat magyarul fejtegetné, megragadta az alkalmat, és lángszavaival buzdította tanítványait mindannak szeretésére és becsülésére, a mi nemzeti, a mi magyar. II. József germanizáló rendeleteinek hatása alatt szakadatlanul arra törekedett, hogy mentül áldásosabban s gyümölcsözőbben hathasson nemzete szellemére. A „Tudákosság két könyveit“ is csak azért írta meg tisztán magyarul, hogy meggyőzze a hitetleneket a magyar nyelv használhatóságáról. Gyűlölte amaz erőszakos törekvéseket, melyek megtámadva politikai függetlenségünket, a nemzetet édes anyanyelvétől is megakarták fosztani. II. Józsefnek különben csak elveit gyűlölte, de nem személyét s naplójában egy helyütt így ír róla: „Ha József császárról valóságosan ki akarom nyilatkoztatni ítéletemet: én annak jó szívét sok ízben tapasztaltam. Főképen pedig akkor, midőn 1788-ik esztendőben visszajövé a török háborúból Pesten keresztül visszament Bécsbe, novembernek utója felé. Én akkor a pesti universitásunknak rectora lévén, kötelességem szerint, a négy facultásainknak decanusaival nála megjelentem azon vendégfogadóban, melyet a németek „Sieben Kurfürsten“ mondanak és hova közönségesen szállani szokott, midőn Pestre jött. Elvittem ő Felségét az universitásunkban és mindeneket megmutattam, a mik látni valók voltak. Ekkor bizonyosan tapasztaltam oly nagy kegyességét, melyet nem tapasztalhattam más ujonnan született grófjainkban és felfuvalkodott nagyokban. El is hittem magammal, hogy a miben Magyarország ellen vétett, azt nem annyira neki, ha-

nem rossz tanácsosainak és országáruló embereinek tulajdoníthatni.“¹⁾

Dugonics magas, tömött, egyenes termetű ember volt. Szép és eleven arcának különös díszére szolgált gyönyörű fodros haja. Beszéde, mint járása élénk; szíve nyílt, őszinte, gondolkozása világos; társalgása szellemes és természetes. Komoly tudósok társaságában mély belátása s józan ítélete által ép úgy kimagasodott, mint fiatal, vidám kedélyével az ifjuság körében. Szerzetes társaival mindig a legjobb viszonyban élt s ezek nemcsak nagyrabecsülték és bámulták, de szerették is, minden szenvedés nélkül, igazán.

Igen kedves vonás Dugonics életében a szülei és rokonai iránti nyájas, állandó szeretet, melyről az atyja halála alkalmából (1780 ápril 25.) öcséséhez intézett eme szavai is tanuskodnak: „Tudod-e, édes öcsém, kit vesztettünk el? Azt, a ki előtt legbátorságosabban szólhattunk e világon; kinek szemei előtt édesdeden forgottunk; kinek szívbéli minden rejtekeinket bátran felfedhettük; a ki előmenetelünkön teljes szívéből, minden színlés nélkül, igazán és tökéletesen örvendett... egy szóval: elvesztettük édes atyánkat.“ A levél végén pedig: „El ne feledkezzünk szüleinkről, hanem emeljünk egy oszlopot emlékezetekre. Vessük alá, édes öcsém, vállainkat; támasszuk fel azon egyik ledőlt oszlopát városunknak, vegyünk vésőt a kezünkbe s messzük e betűket oldalára: H. H. Dulces animae. Andreae Dugonicio et Catharina Imreae Parentibus optimis Andreas et Adamus, Caecilia és

¹⁾ „Életének utollya felé történt dolgok.“ 1790. 103. Fol. Hung.

Josepha proles Superstites hoc monumentum.“ — Dugonics, mikor így érzett és írt, negyven éves volt.¹⁾

Költőnk öcsöcsével, Ádámmal, valamint ennek leányával Teréziával (később Beniczky Miklósné,) úgy többi rokonaival is mindvégig a legszeretetteljesebb viszonyban élt. Pestről évenként lerándult hozzájuk s regényeit is többnyire unokahugainak ajánlotta. Csak egyetlen egyszer volt pöre egyik rokonával, unokaöcsöcsével, Dugonics Antallal, testvérbátyjának, Ádámnak fiával, a ki midőn atyja meghalt, ennek hagyatékát hivatalosan összeírattván, a hagyatékba több oly tárgyat is fölvetetett, melyek Dugonics András tulajdonai voltak s ennek távollétében atyja által őriztettek. S minthogy barátságos úton nem akarta azokat kiadni, a jó öreg pörrel lépett fel a „rosz“ unokafiú ellen. Ime, a jó öreg Dugonicsból, kiről eddig csak azt tudtuk, hogy egész életében, mint pap istennek, mint ember a tiszta erkölcsök és emberszeretetnek s mint tanár és író hazája szent ügyének élt: kitelt még prokátor is! Életében egyszer kezébe vette az ügyvédi tollat: saját igazságos ügyét kellett megvédelmeznie az igaztalan kapzsiság ellen. Megmutatta, hogy szükség esetében ehhez is ért és nem szorul diplomás ügyvédre. S hogy ezt a tollat is jól forgatta, arról tanuskodik az általa fogalmazott és sajátkezűleg írt pörirat, melyet Szeged város levéltára őriz s mely szóról szóra kiírva, a tanulmányunkhoz csatolt „függelék“-ben olvasható.

Különben soha egyéb viszálykodása vagy baja nem volt rokonaival. Nyugalmaztatván, életének

¹⁾ Dugonics-Album. 5. 1.

utolsó tíz évét atyai házában s rokonai szerető körében élte le. Szülővárosát határtalanul szerette s ennek emelésére, virágozására minden tőle telhető jót elkövetett; így egyik tényezője volt a nemes város azon intézkedésének, mely 1791-ben a hat osztályú gymnáziumot bölesészeti tanfolyamokkal meg bővített főiskolává alakította. Mennyire szerette szülővárosát s a Tisza vidéket: ez munkáiból is kitetszik, melyekben sűrűn szerepelteti Szegedet, de hogy képzetében a „szögedi magyar embör“ mennyire kimagasodott az összes magyarság közül, mutatja az, hogy egyetemi tanár korában, valahányszor a magyar fajt és nyelvet magasztalta, (a mi pedig igen gyakran megtörtént) mindannyiszor figyelemztette tanítványait: „Addig nem lősztok igazi magyar embörök, a míg Szögeden a Tiszából legalább egy pohár vizet mög nem isztok.“

Kiválóan szép jellemvonása Dugonicsnak, hogy a népet is szívéből őszintén szerette s szünidőkben való otthon tartózkodásai alatt, valamint később, nyugalmaztatásának állandóan Szegeden töltött éveiben egyik legkedvesebb időtöltése volt fölkeresni a munkásokat, bizalmasan elbeszélgetni velök, hasznos ismeretekre, okszerű életelvekre taníttatni őket s ellesni, eltanulni, összejegyezgetni, gyűjteni népies szólásmódjaikat és közmondásaikat. Így gyűlt össze lassanként a „Magyar Példabeszédek és Jeles mondások“ anyaga „egy hosszú, figyelmes élet öröksége“ mint Toldy mondja s így lőn, hogy nem volt Szegeden gyermek, a ki Dugonicsot nem ismerte s ember, a ki őt tisztelve és becsülve ne szerette volna.

Még egy nagy szenvedélye volt az öreg úrnak: a színház. Rajongó pártfogója volt a magyar színé-

szetnek s különösen szerette — mert hiába! melyik halandó van hiúság nélkül? — ha az ő darabjait adták. Tanítványai jól ismervén az öreg „nagyságos“ úrnak (így címezték, mivel királyi tanácsos volt) e tiszteletreméltó gyengéjét, ilyenkor rendesen a színház körül ögyelegtek. Mikor aztán jött s látta őket, megkérdezte tőlök: „Hát ti mit kerestek itt?“ „Hát bizony Nagyságos úr, „Báthori Máriát“ adják, szeretnők megnézni, de nincs pénzünk.“ „No hát gyertök fiaim!“ s ezzel mindegyikért befizetett. Jól érezte magát, mikor 1806 nyarán hazarándult s Szegeden találta az Ernyi Mihály igazgatása alatti 12 tagból álló színésztársaságot,¹⁾ melyet b. Wesselényi Miklós küldött az erdélyi anyatársaságból Magyarországra. A kis, de lelkes színészcsapat először Debrecenben játszott s innen jött Szegedre, hol még nagyobb lelkesedéssel fogadták őket. Helyes működésökkel, jó erkölcsi magaviseletökkel annyira megnyerték a közönség tetszését, hogy féléven át folytonos nagy jövedelmeket húztak, e mellett szabad szállása s asztala volt minden tagnak, úgy hogy némelyik szinte megfélekedett havi díja föl vételéről, szóval a műpártoló és vendégszerető szegediek karjai közt úgy éltek ők, mintha csak a vidám Thalia istennő és a komoly férfiasságú magyar nemzetiség egybekelését hat hónapig tartó lakodalommal ünnepelték volna meg. Természetesen Dugonics minden játékdarabjával megismerkedett Szeged s el lehet képzelni a jó öreg úr örömét, boldogságát, midőn szülővárosa szeretett népét saját művein látta lelkesedni, gyönyörködni és könyekre fakadni!

¹⁾ Vahot, Magyar Thalia go. I.

Egyike volt ama szerencsés íróknak, kik fáradozásuk gyümölcsét még életükben láthatták, látták hatásuk egészét is s megérték az erkölcsi diadalt. Neve országszerte tisztelt név volt s lelkesedéssel emlegették palotákban ép úgy, mint kunyhókban. Az öreg úr, ki, mint már említettük, nem volt épen minden hiúság nélkül: teljes lelkével örvendett irodalmi működései sikerének, nagy hatásának. Érezte és tudta, hogy oly érdemeket szerzett, melyekre büszke lehet s talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy e tudatban 1790-ben a „nemesség“ elnyeréseért is folyamodott. Erre vonatkozó törekvéseiről bővebb felvilágosítással szolgálhat a tanulmányunkhoz csatolt „függelék“, melyben „Dugonics familiának a Magyar Nemesség megnyerésére tett iparkodása“ címmel naplójából átvettük a jelentékenyebb részeket.

Élete alkonyát csöndes munkásságban s vidám kedélylyel töltötte el Szegeden, hol 1818. július hó 25-én¹⁾ hetvennyolc éves korában övéinek karjai közt jobblétre szenderült.

A „Tudományos Gyűjtemény“²⁾ ez alkalommal a következő kis nekrológot közölte: „Folyó eszt. Szent Jakab havának 26-ik napján Szegeden megholt P. Dugonics András, a kegyes iskolák szerzetéből való pap. — Az erkölcsöknek és tudományoknak áldozott élete, a tanításban fáradhatatlan fáradozásai, számos és becses munkái, melyekkel a magyar Litteraturát oly dicsőségesen gyarapította, neki a magyaroknál mindenkor fenmaradandó nevet szereztek!“

¹⁾ „Vas. Ujság“ 1855. évi 22-ik száma szerint július 23-án.

²⁾ 1818. III. 136.

Rendtársai 1847-ben márvány sírkővel jelölték meg hamvait; szülővárosa Szeged a harmincas években arcképével díszítette fel-városháza nagy termét, 1876. évi augusztus 19-én pedig ércszobrot emelt emlékezetére, melynek leleplezésekor az egész ország hálás szívvel dicsőítette nevét.¹⁾

1) E helyen kénytelen vagyok őszinte sajnálkozásomat kifejezni, hogy Dugonicsról teljesebb életrajzi vázlatot nem írhattam. Igaz, hogy Dugonics élete meglehetősen nyárspolgári élet s hogy legnagyobb részben az íróasztalnál tellett el, folytonos és derék munka közt ugyan, de kevés változatossággal, így hát apróra szedett részletezés sem tehetné sokkal dúsabbá és érdekesebbé; másrésről céлом nem is az volt, hogy dátumokkal s jelentéktelen adomákkal szőjem át ez egyszerű vázlatot, oly életrajzi írók rendszerét követve, kik tücsköt-bogarat összehordanak és adataik bősége mellett kiállhatatlanul szárazok és unalmasak — holott egy-egy ily nevezetes ember irodalmi arcképét kidomborítani százszor hálásabb, szükségesebb és szebb feladat: mégis szerettem volna, ha teljesebb képét nyújthatom. De gyakran az ily jó törekvések nem az író akaratán múlnak, hanem mások szükségéből. Így járt e sorok írója is, különösen a budapesti kegyesrendű háznál, melynek könyvtárában Dugonicsnak egy csomó kézirata hever, de úgy látszik a t. könyvtárnok azokat szívesebben heverteti mint mutogatja s a szerény és tárgya érdekében sok kellemetlenségre kész kutatónak meg kell elégednie azzal, hogy két órai esengés dacára a kéziratokba még sem pillanthat bele. Vagy még mindig 1843-ban élünk, midőn Toldy teljes keserőséggel írta a következő sorokat: „Történetiratilag bebizonyítható, miképen a könyvtárak csak ott és akkor adtak életjelt, hol és a mikor az igazgatás, mely a könyvtárakban van személyesítve, egész mértékben megfelelt hivatásának; szomorúan igaz lévén másfelül, hogy a gondatlan igazgató gyakorta nemcsak gondatlan, hanem ennél több is: sárkány, mely a tudomány kincsein megközelíthetetlenül hever; fukar, ki elássa, mi a köznek van szentelve; a láncon tartott ház őrző hűz hasonló, mely a nyájasan közelítő vendéget is elriasztja küszöbétől!“

V.

Dugonics ifjúkori versei.¹⁾

Nem lesz érdektelen, ha Dugonicsot — ki a nemzeti cultura nagy munkájában öszül meg s kinek egész élete a haza felvirágoztatásaért való küzdelemben telik el, — az olvasó egy pillanatra mint ifjút látja megjelenni néhány versében. E versek fiatalkori zsengek, szárny-próbálgatások, első pilangói gazdag lelke tavaszának, de máris reá valának; kiesillámlik, kitetszik belőlök a későbbi Dugonics, a ki majd az Alföld tiszta nyelvén szólal meg s lehet, hogy az irodalomban az első népies iskolát fogja megalapítani.

E zsengeket egyformán érdekessé teszi az ügyes, könnyeden folyó nyelv s a formatisztaság, de különösen régi, egyszerű, népies zamatjok, mely abból a korból s egy fiatal ember lantjáról ujság és érdem egyaránt.

Egyházi, hazafias, gúnyoros és szerelmi költemények ezek: Dugonics 20 éves korában, 1760-ban, Nagy-Károlyban írta, mint papnövendék és füzetkéd Metter Péternek, a nagykárolyi kegyes tanrend ház rectorának ajánlotta.

Húsz darab költemény latin és magyar nyelven írva, saját kéziratában. Egyházi költeményekkel kezdődik. Ezeket igazi, őszinte áhitat, mély vallásos érzelem jellemzik, mintha csak utóhangjai, utóaccordjai lennének régibb egyházi énekeinknek:

¹⁾ A nemzeti muzeum kéziratai közt. In quarto. 235. szám a. és 10 fol Hung. „Vegyes magyar munkái.”

Ki megérted világ zsengéjét
Halljad a természet komoly leckéjét:
Erős erőtlennel,
Gazdagok szegénynyel
Jutnak halálra.

De ezeket csak megemlíjtük s ép így teszünk gúnyoros verseivel is, melyekben már erősen mutatkozik az eredeti népies modor s könnyedségek is ügyes kézre vall. Az alakok tisztábbak, a verselés is folyékonyabb. Négy ily gúnyoros hangú költemény van a füzetkében: „A röst deákok éneke,“ „A nemes levél,“ „Az asszonyok panasza“ és „Becerédy éneke.“ Az „asszonyok panasza“-nak könnyed menete s a „Nemes levél“ jóízű népies hangja méltán meglepnek bennünket. Amabban négy soros versszakokban s ölelkező rímekben panaszkodik az asszony a férj ellen, a ki egész nap a korcsmában dőzsöl; míg neki otthon kell ülnie s nem szabad a háztól távoznia egy tapodtat sem.

Zárva élek, mint a fogoly,
Szívem búban gyötrődik —
Reám vigyáz mint a bagoly,
Ki égerre leskődik.

Ha szép szóval édesgetem
Nevez hízelkedőnek;
Hogyha kedvit keresgetem
Gyaláz hitegetőnek.

Élénkebb a „Nemes levél.“ Ennek tárgya egy az Eszem-izsom törzsökéből származott unoka, kinek armalisa és nemesi címere különféle magyaros ételekből áll:

Eszemiszom törzsökéből származtak eleim,
Ezt mutatják a korcsmákon adós-leveleim;
Atyám akárhol járt,

A vízben nem tett kárt,
Evett, ivott, sok kínálást nem várt.

E törzsöknek, hogy én vagyok egyik igaz ága,
Bizonyítja száraz torkom gyakor szomjusága.

Ez genezise a vers főszereplőjének, kinek
nemesi címere:

. a jó káposztás hús
Melyre ha nincs kolbász rakva, szívem már bús,
Mi bor nélkül méreg
Egye meg a féreg
S annyit használ, mint ebnek fakéreg.

És tékája e levélnek két katona béles,
Rétessel van kibéllelve, jó vastag és széles;
Oh drága armális
Böcsös uraknál is
Könnyen lehetsz ezzel -- generalis!

A vers utolsó szakában már érintve van a
nemzetnek az idegenhez való vonzódása is: immár
a konyhán, az ételeken is meglátszik, hogy a
magyar németesedik:

Addig valál virágodban fonnyadt Magyarország
Míg a házi jó étkektől magad meg nem fosztád;
Mihelyt a tortáta
Országod' meglátta:
Elfonnyadál! Már mikor állsz lábra?

Egy-egy ötlettel már küzd a németesedés
ellen is:

Csaknem elájultam
A midőn hallottam,
Hogy németet szeretsz —
Eliszonyodtam!

Van e füzetkében néhány szerelmi dal is,
mely a népdalok hangján van írva s alkalmasint
nem egyebek, mint csinos utánzatai a pusztai és

mezei énekeknek, melyek a költőnk által elhagyott
Szeged vidékét bezsongták:

Érette van gyászban szívem
Mert elhagyott szép szerelmem
De te rád én nem haragszom
Gyönyörű szép virágszálom.
Bárcsak immár néha-néha
Szállnál mégis ablakomra!

Te vagy oka pedig ennek
Tőled való elmentemnek:
Isten hozzád! Bucsut veszek!

De a távolból is zendül a dal:

Víg tavaszkor a zöld pázsit
Virágokkal ugyan kél —
Mert a téli rossz időknek
Dereitől már nem fél.
Rózsáknak szép illatja
Beh sok bánatot elvér,
Csak az én szegény szívemnek
Ő napfénye jaj! nem kél.

Hajnal hasadta fölében
Ablakomon vigyázok,
Gerlice madár módjára
Búbánat közt csak állok;
Noha bűm enyhítésére
Orvosságot találok,
De mely épen eltörlené
Oly orvoslást nem látok.¹⁾

¹⁾ Ezeket a versszakokat Dugonics később felhasználta „Bátori Mária”-ban, midőn a siránkozó leányok elsiratják Máriát. A 25 év után történt változtatás így hangzik:

Víg tavaszkor a zöld pázsit
Mezejével szépen kél,
Mert a téli zür-zavarnak
Fagyderétől már nem fél.

Kedves hangú/s jó népies zamatú versszakok
a következők, melyeket egy szerető ifjú mond a
bucszázás alkalmával kedvesének :

Élj tehát már nálam nélkül,
Ha éppenség úgy kívántad,
Meg se is bánd elválásod,
Ha eddig még meg nem bántad.

Vagy :

Hasad nekem oly hajnalom,
Hogy a kölcsönt visszaadom,
Noha szívem gyászban vagyok,
Ne gondold, hogy ezt úgy hagyom.

Tovább :

Bolondság volt nádhoz bízni
Ki fel szokott szépen nyölni,
De midőn a szél kezd fújni
Mindenfelé kezd hajolni.
Én is bíztam egy nádszálhoz,
Ki felnyövéen hajlott máshoz!

Hanem hát azért :

Vale immár! nem kellesz már!
Vale immár! Álnok madár!

Másik gyűjteményében („Vegyes magyar mun-

Rózsáknak is szép illatja
Be sok bánatot el-él
Csak a mi szegény szívünknek
Ő napfénye jaj nem kél.

Árva gerlice módjára
Szár az ágon ugrálunk,
Hajnalhasadta korában
Zöld fára se találunk.
Nincs, ki bűnkat eloszlatná,
Itt is meredve állunk
Leány-várban szép Máriát
Mert már soha sem látjuk.

kái“) szintén akadtam néhány költeményére, melyek közt nem egyben kellemesen lepi meg az embert egyszerű, tiszta kifejezéseivel. Így a „Kertésznek és Pillének beszélgetése“ című költeményben. Van e gyűjteményben egy hosszabb leíró verse is 1766-ból, „Tétény Ékessége“ címmel, melyet „Uraságának kedvejért versekbe foglalt D. A. kegyes oskolabéli szerz. pap, 1766. őszi időnek egynéhány napján Téténybe és Jabaidon,“ de csak később, Medgyesen fejezett be végkép. Ajánlva: „Tekéntetes és Nemzetes Dezeri Rudnyánszky Józsefhez, Arany-szörű Vitézhez, Mária Theresia királyné és Tsászárné asszonyunknak ő Felségének Tanátsossához, Országunkban Hét Személyekből álló törvényes széknek egyik érdemes Tagjához, Nagyságos Tétényi Száraz Juliána Asszonyhoz, Szabados úri nemből származott Fő-személyhez, említett Tekéntetes és Nemzetes Urnak kedves élete párjához, eggyetlen-eggyéhez nekem érdemem felett kegyelmes uraimhoz.“ A költemény 1028 verssorra terjed s öt részre oszlik. „Alázatos ajánló levelében“ újra hálás szívvel emlékezik meg Rudnyánszky Józsefről és nejéről:

Volt is mit tisztelnem oly drága urakban,
Hozzám kimutatott jóakaratokban.

Ez ajánlás után egy előbeszéd következik, a múzsához írva, kit segítségül hí s ezzel tárgyára tér. Az első részben a tétényi kastélyt írja le zegről-zúgra a legapróbb részletekig; a második részben a tétényi erdőt, sok kedves lyrai képpel; a harmadikban a házi kertet, a negyedikben a pincét s az ötödikben a templomot. Teljesen alkalmi verss csak helylyel-közzel — a hol kissé eltér a

felvett tárgytól, mint például az erdő leírásánál — mutatkozik egy kis lendület s költői szárnyalás benne. Itt-ott szép sorokra akadunk az egyhangú négyes rímek közt, pl.:

„Nagy homályba borult vidám szeme fénye,
Záporult könnyének kiöntött örvénye.“

De érdekes e kísérlet is, mert ezen már látszik Gyöngyösi hatása s nem annyira a lyra, mint az elbeszélői s leírói elem az uralkodó és a túlnyomó benne. Formájával, terjengős leírásaival, rím-gyakorlataival mintegy előfutárja „Trója veszedelmének“ s „Ulisses kalandjainak.“

Ím, e tükördarabokból, ez apróságokból is kitetszik, hogy ha Dugonics — mint ezt a húsz éves korában írt kis versek is bizonyítani látszanak — a lyra műveléséhez fogott volna: jól ellesett népies alakjaival és hangjával azon a téren is eredetivé s nagygyá fejlődhetik. Közvetlen Faludi után (kinek pásztorkölteményei — bár tiszta magyarsággal írvák — mégis csak olasz és francia utánzatok) Dugonics e kísérletei, e törekvései tovább fejlődve s tisztulva határozott és üdvös haladást jelezhettek, sőt tán fordulatot is adhattak volna lyrai költészetünknek. De ő „Tétény Ékességével“ már más útra tért s felhagyott a lyrával. A lyrával igen, de nem a veleszületett hanggal, a népiessel. Mintha valami titokzatos hatalom megsúgta volna neki, hogy csak amaz érintetlen, szűzi forrásból mérítve lehet az irodalom a nemzeti újjászületés valódi eszköze s hogy az idegen virágok mindig csak idegen virágok maradnak, míg a melyek a nemzeti talajból fakadnak, azok igazán a miéink, — többé nem kiváltságos osztályok, hanem az összes nép közös kincsei s tulajdona.

VI.

Eposzi kísérletek.

(„Trója veszedelme“ és „Ulisses“)

Dugonics, Nyitrán, mint a „föllyebb való tudományok hallgatója“, már 1763-ban forgatta Gyöngyösinek, — „hazánk e legfőbb versszerzőjének“ — egy kéziratát, mely a „Kemény János“-ról szóló verseket foglalta magában. S e munkáról még később is¹⁾ elragadtatással ír, így ítélvén felőle:

„Noha Gyöngyösinek minden munkáiból valósággal kitündöklök annak ékes magyarsága és válogatottan elintézett verseiben megismerteti magát azon édes folyamat, melyet érezni ugyan lehet, de kimagyarázni nem lehet; mégis mindezen ő tulajdonságai leginkább kitetszenek Kemény Jánosról írt ékes munkájában. Itt ő verseknek ékességében, alapos gondolataiban, minden legkisebb és csekélyebb dolgoknak kifejezésében maga magát felülhal dta. Minő gyönyörűség ama Bronteseknek műhelyébe menni, holott Kemény János számára a békot kalapállják! Melly szép a jegykendőnek leírása! a vadászat! Décseinek enyelgése! — Magamról igazán megvallom, hogy gyermekkoromban ama nevezetes Tapolcsányi Gergelytől (a magyarországi és erdélyi piáristaság igazgatójától) Gyöngyösi Istvánnak ezen könyvét ajándékba kapván, egészen elszégyenlettem magamat, midőn annak olvasásából megértettem, hogy még én igen csekély magyar vagyok. Mondhatom azt is, hogy — ezen könyv volt ösztönöm,

¹⁾ Gyöngyösi költ, maradványai. 1795. Előintés.

mellyel a magyar nyelvnek kisimítására ingereltetem. Chariklia azt el se kezdhetette bennem, amit Kemény János végbevitt.“

Gyöngyösi tehát nemcsak serkentője és tanítója, de mintaképe is volt Dugonicsnak, ép úgy, mint a korabeli költők mindnyájának, kik a XVII. század ez ékes nyelvű epikusát rendkívüli magasságban látták magok fölött. A ki az eposz terén kísérletet akart tenni, kénytelen volt őt követni, mert — ha tartalmára nem is, — de nyelvére és rímelésére nézve Zrínyi fölött állt s népszerűbb is volt ennél. A XVIII-ik század irodalmi tespedtségéből visszatekintve, a XVII-ik század Gyöngyösije nem tetszhetett hétköznapi jelenségnek, sőt — a mennyiben az egész században vetély-társtalanul áll s a következőben sem támad, a ki mérkőzhessék vele — oly anynyira tüneményszerűnek látszik, hogy méltán megkápráztathatja a most keletkezett új irodalmi iskolák tagjait. Magasztaló ódákat írnak „árnyékához“ s őszinte szívvel óhajtanak az irodalomnak egy új Gyöngyösit.

Dugonicsunkat is kísérti Gyöngyösi példája; dallamos versei s pazar négyes rímei váltig fülébe csengenek; az alexandrin, úgy érzi, teljesen megfelelne az ő népies érzékének s különben is inkább érezvén hajlamot és tehetséget az elbeszélésre, mint a lyra művelésére: jónak látja megpróbálkozni néhány kísérlettel. Csakhogy kettős hatás uralma alatt áll, mely kétségkívül nagyon sokat fog majd levonni eredetiségéből és önállóságából. Amily mérvben utánozza Gyöngyösit az alakra nézve, ép úgy kölcsönzi a tárgyat, a tartalmat a classikai világ költőitől s a helyett, hogy a hazai történelem valamely érdekes részét iparkodnék feldolgozni, —

Virgil és Homér eposzait alakítja át. Mint tanár, mint szerzetes, a ki tanítványai előtt a classikai költészet műremekeit fejtegeti: nem egykönnyen szabadulhat az Aeneis és Odyssea varázsa alól, sőt a Trója veszedelméről szóló eposzokat az emberiség közös szellemi kincsének tekinti, mivel „annyi írók munkálkodtanak benne s az emberi ész és tehetség ezt terítette ki legszebben a napfényre.“ Megérdemli tehát, hogy bírjuk azokat magyar nyelven is. Csakhogy ő nem akar szolgai fordítást nyújtani, a mit különben már csak azért sem tehetne, mert még ekkor nincs magyar hexameter s így semmiféle hajlam sem vonhatja őt a classikai formákhoz, de annál jobban ingerli a kész mese, a gazdag és érdekes tartalmú tárgy, mely az alexandrin négyes rímei közt is bizonynyal elég vonzó marad. Nem elégszik meg magával Homerrel és Virgillel, de munkája közben Ovid és Higin is segítik; mégis: egyiket sem követi úgy „hogy a maga gondolatainak helyet ne találna a könyvnek minden részeiben.“ Ezt különben észrevehetjük a figyelmeztetés nélkül is. A népies modor helylyel-közel ugyancsak kivág a classikai légkörből, így midőn Priamus megboszszankodva, az ellenség felé akar indulni s elgondolja magában:

Hogy majd megtanítja a gazembereket!
Házába bérohant rossz fity-firittyeket!
Így amúgy szabdalja eb-kutya fejeket,
Hóhér parancsolta moslék-pribékeket!

Vagy költőnk magántünődései, közbeszótt reflexiói, például:

Bizonynyal igaz az, amit közmondában
Sokan emlegetnek: hogy, ha víg ágyában

Lefekszik az ember, nem tudja voltában —
Mi történhet rajta hajnal hasadtában ? ¹⁾

Még élesebben kirí az öreg úr tapintatlansága a következő sorokból, a hol a classikai talaj egészen kicsúszik lábai alól: Aeneas megpillantja Helenát, a szerencsétlenségek főokozóját s minthogy ez meg lakolás helyett teljes biztonságnak örvend, így tart ítéletet fölötte magában:

Tehát ez a lotyó elmegy hazájában ?

— — — — —
Nem úgy ! Hanem ki kell menni a lelkének
S előbb kiomlani p o m p a d ú r (!) vérének;
Hasábra szelődni lépes személyének,
Örökre vakulni horgászó szemének !

Az sem hangzik rosszúl, hogy Aeneás, trójai házának leégése után, hintainak még csak porát sem találja. Dugonics egy-egy pillanatra megfeledkezik arról, hogy néhány ezer év előtti történettel foglalkozik. De e hibákért aztán bő kárpótlást találunk „Trója veszedelmé“-nek egyéb helyein. Festői és képes kifejezések mint pl. „Zuhog a levegő kifelé jöttökkel.“ „Szakad aranylánca kezdett örömöknék.“ „Ég felé vetette esőző szemeit“ stb. gyakoriak romantikus-classikus költeményében. Tisztább népies érzékéről pedig tanúságot tehetnek a következő idézetek:

Jajtövist nevele rózsát várt reményem,
Váratlan éjszakát hajnalt nyújtó fényem !

Vagy :

¹⁾ Ez a versszak és még néhány ehhez hasonló közmondásos strofa, „Trója veszedelmé“-ben ép úgy megvan, mint „Ulisszesben.“

Kinyiltak rózsái piros személyének,
Égtek ragyogványi két szeme fényének;
Forgatta lágy szellő Gyöngy főkötőjének
Habos csillagzatját. —

Olykor meglepi az olvasót tömör verselésével
s nyelve sajtóságos lebegtetésével, rythmikusságá-
val. Például:

Szárnyszerű csoport valjon hova szálljon?
Menne, de jaj merre? Állna, de hol álljon?
Sorsát boldogító helyre hol találjon?

Hasonló ehhez a következő szép versszak:

Folyamodna; kihez? Menne, de nem lehet.
Könyörögne; kinek? Oltalmat sem vehet.
Kézzel-e? Kötve van! Szóval-e? Nem lehet.
Erővel? Mit tegyen! Még máskor sem tehet!

„Trója veszedelmét“ költőnk ugyan három
könyvre osztotta, de az első és harmadik könyv
prózában van írva s nem egyéb, mint commentár
a görög viszonyokhoz, a trójai háborúk mellék-
eseményeihez és szereplő egyéneihez. A második
könyv teszi ki a tulajdonképeni „poémát“, Aeneás
elbeszélése Didó király előtt, legnagyobb részben
Virgil után. Így tehát az egész nem több, mint
egy kis mutatvány, melyet, ha a közönség jól
fogadja, követni fog egy teljes eposz. Szerzőnk előre
jelzi „Ulisses“-ét, mely már régtől fogva munkában
van s hat év múlva, 1780-ban Pesten csakugyan
meg is jelenik.

Baróti már ekkor fellépett új mértékre szedett
verseivel s mind ő, mind társai annyira el voltak
ragadtatva a magyar nyelv mértékes természetének
fölismerésétől, hogy még a rosztat is jónak tartották
ha hexameterekben, vagy görög és római vers-
alakokban volt megírva. Dugonicsra nem tesz semmi

különös hatást az új fölfedezés; nincs érzéke az idegen formákhoz s mintha homályosan, ösztönszerűleg megérezné, hogy a hexameter uralma nálunk csak ideiglenes uralom lesz: hűségesen megmarad alexandrinusai mellett s közrebocsátja Ulissését. Nem volt az olyan rossz gondolat, mint talán Barótiék vélekedtek róla classikai önteltségökben, mert, ahogy például Kazinczy emlékezik Baróti irodalmi elfogultságáról s egyoldalúságáról,¹⁾ bizvást föltehető róla, hogy iskolájával együtt szentségtörésnek tartotta Dugonics eposzi kísérletét, az alexandrinusokban megjelenő Homert! Pedig hát ez nem volt olyan visszás és fonák munka, mint megírni „Zrínyi“-t a színpad számára — hexameterekben. Az a kérdés: melyik alak felel meg jobban a magyar nyelv szellemének, a nemzeti szellemnek? A naiv eposz fölvirágozása régen megadta rá a választ. Most már tudjuk, hogy a költészet terén igen nagy hatalom az alak s hogy amióta modern eposzról beszélnek: érintetlenül hagyják a hexametert. Mai napság fordítják Homert és Horácot rímekben s nézetünk szerint helyesen. Az örök tartalom nem vesz becséből azért, mert új alakba öltöztetik — hadd válják ez által is népszerűbbé; ne legyen csak ereklje, de közkincs s a könyvtárak polcáról hadd lépjen üdőbb alakjával a nagy közönség elé hódítani, gyönyörködtetni.

Nincs író, a ki csak az asztalfiókja számára dolgoznék s ne óhajtáná, hogy művét olvassák. Ha költő, ha író: kétségkívül az a főcélja, hogy sikert arasson, hatást keltsen. Ez pedig olvasó közönség nélkül meg nem történhetik. Dugonicsunk sem a

¹⁾ Pályám emlékezete. 51. lap.

deákosi irodalom kedvéért dolgozta át az Odysséát, nem azért, hogy munkája majd néhány iskolai könyvtárban helyet foglalhasson — de a nagy közönség számára készítette. Olvasókat szerezni az irodalomnak! ez volt az ő gyakorlati célja, mely után törekedett, míg mások eszményi célokat hajhásztak s megelégedtek azzal, ha szűkebb körben tudtak némi sikert aratni. Ezért nem volt rossz gondolat Ulisses kalandjait modern alakba önteni.

Dugonicsnak e műve nyelvbéli előadásra s a verselés technikájára nézve is jóval túlhaladja első munkáját, „Trója veszedelmé“-t. A „Mindenes Gyűjtemény“ úgy ítélte felőle, hogy „Ulisses történeteinek négy sorú versekben írt munkája által Dugonics megmutatta mind elméleti tehetségét, mind pedig találmányos elméje mellett szép magyarságát.“ Költőnk e húsz énekre terjedő kötetet — mint Ádám Öcsöcséhez intézett előbeszédében mondja — azon szeretetteljes viszony magasztalására írta és kívánta ajánlani, mely atyja és anyja között a legbensőbb öszhangot hozta létre. „Ezen atyai hírt és nevet kiterjeszteni és öregbíteni kívánó indulatom és iparkodásom — írja az előbeszédben — oly kellemesnek, oly gyönyörűségeseznek tette e munkámat, hogy mivel azon édes atyámnak, aki én hozzám különös szeretettel viseltetett s kinek kedvéért fogtam voit e magyar verseimhez, eleven képe szüntelen szemeim előtt forgana s mintegy szárnyat is adna munkálkodó tollamnak, semmi terhetem nem éreztem s ezen fölött munkámnak írásában semmi nehézségemet nem tapasztaltam.“ Fájdalom, e sok szeretettel írt könyv akkor került ki a sajtó alól, midőn atyja már a ravatalon feküdt. Koszorú volt koporsójára.

Dugonicsunk ez eposzi költeményben tárgyilag egészen Homert követi s előadása tömör, nyugalmas, egyszerű, csak helylyel-közzel használja Gyöngyösi „ékesgető ecsetét“, szerencsésen versenyezve ennek könnyű folyású verselés módjával is. Olykor bizony itt is megfélekedzik arról, hogy a classikai világ alakjait beszélteti s ugyancsak keményen hangzó pattogó magyar kifejezéseket ad szájukba. Így midőn Ulisses, álruhában, saját szolgáloit sorra legyalázza s a következő szójátékos sorokban önti rájuk haragját:

Te lotyó! — Te kanca! — Te kályhapemete!
 Gaz ringyó, rossz Sandra! Poklok tenyészete.
 Orsót, de nem korsót inkább pörgetnétek,
 Varva, nem is marva, időt töltenétek;
 Ha rúgást, nem sugást ezektől vennétek,
 Láncot, nem is táncot most érdemlenétek!
 Tehát így csaljátok Asszony' s dajkákatok?
 Kik azt vélik, hogy most üztök más dolgokat,
 Tehát így töltitek az esti napokat?
 No majd megrakatom csekkel farotokat!

Sok gonddal és szeretettel vannak festve a szülői és fiúi érdekem. Így, midőn Telemach, anyja tudta nélkül elindul atyjáért a tengerekre s Penelope fájdalma kitör gyermeke után:

Kereslek: nem lellek. Hívlak: nem hallgatod.
 Siratlak: nem érzed. Intlek: nem láthatod.
 Kérdezlek: nem felelsz. Nyögök: nem hallhatod.
 Jajgatok: nem fülelsz. Meghalok: bánhatod!

Még szebb az a jelenet, midőn Ulisses és gyermeke felismerik egymást. Telemach a váratlan meglepetés zavart gyönyörével rebegi:

— — — „Halok-e? Élek-e?
 Édes szülém! Atyám! Téged szemléllek-e?
 Mond ki egyenesen: ember vagy? Lélek-e?
 Szólj bár csak még egyet: jól vélekedek-e?“

S Ulisses atyai érzelmei is túláradnak, kiömlenek a következő szép, lendületes sorokban:

Fiam! édes fiam! Egy gyönyörűségem!
Minden ügyeimben teljes reménységem!
Gyönyörű alakom, tiszta fényességem,
Örömöm, koronám, kincsem, ékességem!
Ki legyek? Te atyád. Mim vagy? Lelkem fele.
Mint jöttem? Bajom közt. Mint vagy? Búval tele.
Hol valál? Érettem. Mi vitt? Atyád szele.¹⁾
Mit gondolsz? Jól tudom. Kivel vagy? — Már vele!
Nincs nagyobb örömöm széles e világon,
Mint, hogy itt láthatlak egyetlenegy ágom!

„Ulisses“ semmiesetre sem közönséges munka és nagyon számba vehette mind az irodalom, mind az olvasó közönség. Dugonics sok kedvvel és gondallal írta meg és munkája közben valósággal irigyelte a görögöket, hogy „ők oly szerencsések valának, miszerint cselekedeteiket nagyeszű emberek foglalván írásba, a világ hátán mindenfelé dicsértetnek“ s aztán hazafias borongással eltűnődik, hogy „a mi magyar eleink is hasonlóképen dicsértetnének, ha tetteik leírása szintén oly emberek kezébe akadt volna, mert egy nemzet sem vala oly dicsőségű, oly szentségű és híres tétemények szép példáival oly gazdagon tündöklő... mint a magyar nemzet!“ S úgy látszik ez a gondolat nem csak eltűnő árny volt Dugonics lelkében, de felhőként omlott rá s állandóan borongott felette. Mint minden igaz hazafit, őt is (s mint költőt, kétszeresen) keserítette, bántotta hazája hátramaradása, elkorcsosodása s bizonyynyal nem egyszer tusakodott magában, hogy szerénytelenség, vétek vagy erény lenne-e, ha tehetségeit a nemzeti közöny ébreszt-

¹⁾ „Szelleme“ helyett.

getésére használná s költészetének erejével megvilágítva a hazai történet homályát: buzdulásra serkentené az álmos ivadékot. Kétségkívül méregette, latolgatta tehetségét, erejét; iparkodott számot vetni magával s a viszonyokkal, mielőtt végkép határozott volna. Nem a kiváltságosak, nem a tudós és kiművelt osztályok, — de a tömeg, a nagy közönség lebegett szeme előtt. Az „összesre“, a „köz“-re hatni; az egész nemzetet, egyetlen ember gyanánt, talpra állítani, öntudatra keltetni: ez a nagy cél, ez a szent törekvés forgott elméjében szüntelen. Ha tehetné! Ha sikerülne! Ha így történnék! A gondolatok tüze forrongott, lázongott nagyratörő lelkében, de még habozott; meghatva, megilletődve állott meg ama szent homály előtt, hova őt jó gondolatai vezérelték s még nem merte a titokzatos, alvó világ nagy árnyait életrehívó szavával fölzavarni, csak bolyongott közöttük néma gyászszal, hangtalan szomorúsággal. Valami váratlan erőszaknak, nyomásnak kellett volna jönnie, hogy költőnket merészsze tegye s lelkéből kipattantsa az isteni szikrát, és ez a váratlan erőszak, ez a nyomás nemsokára be is következett II. József uralkodásának kezdetekor, a „kalapos király“ germanizáló rendeleteivel. Többé nem igen volt idő a tusakodásra, az ingadozásra. Határozni, tenni kellett gyorsan, hirtelen. A „lét“ volt megtámadva s így mulhatatlan szükséggé vált az önvédelem. Dugonicsot is felrázta álmadozásaiból a hirtelen érkező veszedelem s csakhamar kijelölve látta az utat, melyen haladnia kell. A magyar közönség kapva kapkod a német regényeken, ez izlést és erkölcsöket megmételvező féremunkákon s ki veheti rossz néven, ha azokat olvassa? Magyar nyelven nincs

regény; senkise veszi számba az elbeszélő költészet ez új, tetszetős és hódító formáját, melynek keretében pedig könnyedén, bőven el lehet mindent mondani; jelenetei közé belopkodni történetet, erkölcsnemesítő gondolatokat, a hazafias célzatok egész tömegét; szerepeltetni benne a multak nagy alakjait s ugyanekkor az elsilányult jelen nyomorúságos vétkei, és a nyelv is szabadon, bilincstelenül mozoghat, — több alkalom, több tér kínálkozik szépségeinek, gazdagságának s változatosságának kifejtésére, mely egyuttal határozott, erélyes tiltakozás lesz az ellen, hogy — magyar nyelv nem létezik! S hatni vele a nagy közönségre, a „masszára“, mint Kazinczy mondja, fölrázni, fölébresztetni, fellelkesíteni végre az egész nemzetet, mielőtt kárörvendő szomszédjai megtarthatnák fölötte a halotti tort.

Így hagyja félbe Dugonics az eposzi kísérleteket s tér át a regény művelésére, melynek műzsája örökzöld koszorúkkal fonja körül ősz fűrteit.

VII.

„Etelkája.“ ¹⁾

Im, e leánzó mint fődözé magát
Tisztes ruhával. Nem fitogatta azt:
Amit gonosz szemmel vadásznak
Sok piperés-csemegés legénvek.

Rajnis.

A magyar elbeszélő költészet, mely Zrínyiben tetőpontját érte el s Gyöngyösi muzsájában még

¹⁾ „Etelka“ Egy igen ritka Magyar Kisasszony Világosváratt, Árpád és Zoltán Fejedelmink ideikben, irta Dugonics András, Kegyes Oskolabéli szerzetes Pap, a Józan s

tisztességes állást, sőt népszerűséget vívott ki: a XVIII. század végén elnémult s álmából sem a Bessenyeiék francia iskolája, sem a B. Szabó Dávidék classikus hajlamai nem bírták új életre rázni. A magyar kisasszonyok, ha csak egészen külföldi nevelést nem kaptak, a „Helfortok és Klárikák“, a „Stilfridek és Szigfridek“ történetén tanultak ábrándozni vagy olvasták az angol Pamélát, Haller Usongját és Alfrédjét, Wieland Agathonját, Arany Tükörét, Sternheim kisasszony történeteivel együtt, s még jó volt, ha ezek és nem az ezeknél jóval alantabb álló „Szüzesség próbája“ s más izlés és erkölcsrontó idétlenségek kerültek kezökbe.

A német regényírók parlagon hagyták heverni nemzeti multjok gazdag anyagát s ismeretlen szigetekről teremtettk elő kétségbeejtő hőseiket. De e szerencsétlen termékeknek aesthetikai értéktelenségök még nem a legrosszabb oldaluk: sokkal jobban meg lehet róni visszataszító érzelgősségöket, mely a legállatiasabb érzékiséget rejtegette és dédelgette. A kibén volt egy kis jóérzés: undorral fordult el tőlök. A hétfejű sárkányokat ölő vitézek, a szent Genovévák s vasorrú bábák történetei erkölcsi és aesthetikai szempontból kétségkívül magasabban álltak, mint azok a „román“-ok, melyek a „szomszéd-ból“ szivárogtak át hozzánk úri köreink számára. Mészáros „Kartigam“-ja (ama, Budavárának visszavételekor a keresztyének fogságába esett török kisasszonynak ritka és emlékezetes történetei) bár több

egyszersmind a Természeti Tudományoknak Oktatója; a Pesti Tanulmányoknak Királyi Mindenségében a Tudákosságnak Királyi Tanítója; a Tanulttaknak egygyik Tagja; a jeles Természeti Karnak öregbika. Pozsonban és Kassán. Fűskuti Landerer Mihály költségével és bőtüivel. 1788.

kiadást ért, szellemtelen, száraz, unalmas munka volt, értéke, hatása egyformán: semmiség.

Ily előzmények után kétségkívül nagy nyereségnek kell tartanunk Dugonics regényeit, s első fellépését „Etelká“-jával valóságos irodalmi tüneménynek.

E nagybírú s akkor minden másnál kedvesebb könyvet Dugonics (épügy, mint a Tudákosság két könyvét) II. József erőszakos rendeleteinek hatása alatt s különösen az 1784. május 11-ki rendelet fényes megcáfolására írta. 1786-ban fogott hozzá s rendkívüli gyorsasággal, két hónap alatt befejezte. Két évig aztán még ott tartogatta a fiókjában, és, mint ő maga kifejezi, „simogatta“. Naplójában nyíltan bevallja, hogy: „ezen könyve írásának főoka vala Magyarországnak ekkori siralmas állapota második József császárnak igazgatása alatt.“¹⁾

Elkészítvén Etelkáját és sajátkezüleg le is másolván a sajtó számára, akkori szokás szerint, felküldte Budára a helytartótanácsához, hogy ott az arra rendelt személyek megvizsgálják s kinyomtatását engedélyezzék. Ketten voltak ekkor a megvizsgálásra rendelt személyek. Hibner és Rietaller, mind a kettő előbb jezsuita s egyúttal a kegyesrendieknek esküdt ellensége. Dugonics — bár egykissé gondolkodott rajta — mégsem vitte fel maga a regényt, hanem ugyancsak egy volt jezsuitára, Püspöki Ferencre bízta, ki azelőtt a budai egyetemen Dugonicsnak tanító-társa volt. A könyv megvizsgálását a helytartótanács Hibnerre bízta.

Eközben — a kézirat sokáig hevervén „annál

¹⁾ Dug. különféle gondolatai és tört. 1790. in fol. pag. 87. Nemz. Muz. kézirtárában.

a lehántott jezsuitánál“ — Fűskuti Landerer Mihály, ki a könyv kinyomatásának költségeit egészen magára vállalta, sürgette Dugonicsot, hogy küldje már egyszer a kéziratot. Költőnk szintén meguntván a várakozást, felutazott Budára s Hibnertől kérte Etelkát, ha immár „felséges ítélete szerint alkalmasnak ítéltetett a kinyomtatásra“. De a volt jezsuitának ekkor „kifakadott bögye“ és azt mondta, hogy neki ugyan a könyv nagyon tetszik, mivel az országban ez valami új s páratlanul áll, de mivel a most uralkodó császár s a politikai viszonyok úgy le vannak benne festve, hogy ezt lehetetlenség nem látni: ő a könyvet nem meri jóváhagyni, a császár bizonyosan megfosztaná kenyerétől. Azt tanácsolta Dugonicsnak, küldje fel Bécsbe. Ott nem félnek úgy s minduntalan engedélyt adnak oly könyvek kinyomatására, minőket Magyarországon nem mernének világgá bocsátani. Dugonics, miután illendőképen megcsodálta Hibner „tompá“ esztét, mely az Etelkában „eltitkolt holmikát teljesen általértette“, visszavette tőle a kéziratot s Horányi Elek piarista által csakugyan Bécsbe küldötte. Itt oly szerencsés volt, hogy „Szekeres úr három nap alatt nagy örömmel elolvasta és annak kinyomtatását megengedte.“ Horányi rögtön visszasietett a kézirattal, s így „Etelka“ — „kit a magyarok Budán el akartak sikkasztani“, a bécsiektől megszerettette és napvilágra méltónak ítéltetve — végre 1788-ban csakugyan sajtó alá került. Két derék kötet lett belőle, mindegyik egy-egy nagyobb s négy-négy kisebb metszettel díszítve. Nyomdai gondatlanság miatt néhány száz példánynál a második kötetbe is az első kötet kis metszeteit nyomtatták. Ennek a nyolc kis és bizony nagyon kezdetlegesen rajzolt képnek

a kimetszetéseért Dugonics 70 frtot fizetett. Landerer 80 példányt adott neki írói tiszteletdíj fejében. A második kiadásért pedig száz forintot kapott. „Többet nyerhettem volna más könyvárusoktól — írja naplójában — kik a könyvnek kinyomtatását magukra akarták vállalni, de én Landerertől elállni nem kívántam, mivel ennek előtte is ő nyomtatta ki több könyveimet.“

Hogy a későbbi s a Dugonics Naplójából összegyűjtött megjegyzéseket érthessük, kénytelenek vagyunk röviden a regény meséjét is elmondani.

Világosvárott — Árpád fejedelem jelenlétében — nagy ünnepélyek tartatnak. Az áldozásnál Etelka, Gyula kapitány leánya viszi a főszerepet, kibe egyszerre két levante lesz szerelmes, a bolgár fejedelem fia, Zalánfi s egy messze, karjeli vidékről érkezett magyar lovag, Etele. Etelka az első szerelem teljes hevével ez utóbbihoz, az ismeretlen, titokzatos, daliás lovaghoz vonzódik, kit Árpád is annyira megkedvel, hogy rögtön századosnak nevezi ki Gyula kapitány mellé. Etele és Etelka aztán Kádár főpap közvetítése folytán többször találkoznak és szövök-fonják szép álmaikat. Csakhogy nagy baj van. Etelét, Huba vezér leánya, Világos is megszerette s ez igen befolyásos kisasszony Árpádnál. A fejedelemmel csakhamar hadnagygyá neveztetik ki Etelét s midőn ez a fejedelmi kegyet megköszönni Budára megy, Világos kisasszony már az udvarban várja, hogy hálójába keríthesse. A szilárd és tiszta érzelmeihez hű Etelével azonban semmiféleképen nem boldogul. Így hát asszonyi cselhez, ármányokhoz folyamodik. Ezeknek keresztülvitelével Rókat bízta meg, ki Árpádnak titkosa (ma titkár!) s arról nevezetes, hogy eredetére tót, jellemére pe-

dig olyan ember, a ki több fejedelem szolgálatában volt már, de mindegyiket megcsalta. Az „őgyelgő“ ifjú tehát Róka figyelmébe lesz ajánlva, Világos kisasszony pedig visszamegy Világosvárra s ott Etelkát kíséri őrködő szemekkel.

Míg ezek történnek, Árpád meghal s utána Zoltán fejedelem következik. Róka ennél is behízelgi, befészkezi magát, de csak azért, hogy boszúálló lelke vágyait annál biztosabban kielégíthesse. Róka határozott ellensége Zoltánnak, mivel Marót leányának, a szép Hanzárnak kezét ő szerette volna elnyerni, ezt azonban Zoltán kapta meg. A cselszövő viszályt akar előidézni a fejedelmi pár között, hogy így Hanzárhoz közelebb férhessen.

Ráveszi Zoltánt, hogy Hubót foszsza meg a vezérségtől s helyébe Gyula kapitányt nevezze ki. Ezáltal Gyula leánya Etelka járatos lehetne a fejedelmi udvarba s szépsége majd megzavarná egy kissé Zoltán fejét. A többi aztán magától jönne. Róka fondorkodása azonban kudarcot vall, mert Etelkát nem lehet az udvarba csalni. A titkos úr boszút lihegve vál meg Etelkától s Budán rettenetes terveket sző. A fejedelmi párral elhiteti, hogy Etelka roszerkölcű lány; Tuhutum, az erdélyi fejedelem, nevében hamis levelet ír Zoltánnak, mely Etelét a bolgár fejedelem vejének hireszteli, ki a magyarok ellen működik, s hogy Kádár, a tisztes főpap is szövetségese a veszélyes embernek. Zoltán mindezt elhiszi s parancsot ad Rókának, hogy Etelét és Kádárt azonnal fogassa el, a mi meg is történik. De Hanzár kételkedik az események igazságában s rábírja fejedelmi férjét, hogy álruhába öltözve menjen el Világosvárra s győződjék meg személyesen a tiszta valóságról. Zoltán meg is győ-

zódik erről, Etelka teljes ártatlanságáról, Róka hazugságairól s haza menet, Szegeden, elfogatja a vén gonosztevőt, Kádárt pedig kibocsáttatja börtönéből. Most már Etelka is feljön Budára s az udvar körében boldog napokat él; Eteléje visszanyeri szabadságát, Rókát pedig bűneinek bevallása után felnyársalják. A karjeli fejedelemné egy leveléből kiderül, hogy Etele fejedelmi származás s hogy Árpád neje megígérte Etele anyjának, miszerint fiának magyar fejedelmi lányt fog nőül adni. Zoltán sajnálja, hogy Árpádnak nincs leánygyermek, de úgy hiszi, hogy a karjeli levente senkivel sem lesz oly boldog, mint Etelkával. Rima (Etelka dajkája) közben felfedezi Zoltánnak a nagy titkot, hogy t. i. Etelka az ő ikertestvére, Árpád leánya! A nagy fejedelem neje ugyanis Munkácson ikreket szült s eszébe jutván Árpád szavai, melyekkel élt az olytén személyek ellen, „kik egy hassal két gyereket pottyantanak” — a kis leánygyermeket Gyula vezér nejének holtan született gyermekével cserélték ki hamarosan.

Most tehát Etele fejedelmi leányt nyerne feleségül, — de következik még a végső bonyodalom. Gyula vezér boszankodván a sok viszály miatt, mely Etele megjelenése óta teljesen felzavarta háza nyugalma, elhatározta, hogy vélt leányát, Etelkát Zalánfinak adja nőül s csakugyan hozzá is kényszeríti, mielőtt Zoltán a nagy titkot felfödözné. A végső jelenet egy véres csetepaté Zalánfi, Etele és Etelka közt. Etele a nászest óráiban belopódzik Etelka sátorába s Zalánfi meglepven őket, így förmed a karjeli leventére:

— Mi dolgod eme másénál, tekergő esti bagoly? Mi közöd eme kisasszonynyal sehonnjából

került? Tátva-nyitva az ajtó. Coki kutya a konc-ról! Vissza — országodba!

Kardot rántanak; a viadal Etele győzelmével végződik. Zalánfi elterülve fekszik a padlaton, de még él s mikor Etelka résztvevőleg lehajol hozzá, összeszedi végső erejét s kardját a „világsodálta“ szépség oldalába veri. Erre aztán Etele végkép agyonvágja Zalánfit, kiúzi „redves testéből a füstös bolgár lelket, mit csurgatta nyálát oly kisasszony után, ki immár másnak szeretetébe kötélődzött.“ Szerencsére Etelka sebe nem halálos, hamarosan felgyógyul belőle s a regény, a sok küzdelem, ármány, keserűség után boldog véget ér.

Most már lássuk, hogy magyarázgatja Dugonics „Etelka“ történeteit. Lelke tele van gyűlölettel és haraggal az új uralkodó politikája iránt s minthogy a censura miatt nem beszélhet, nem írhat szabadon: gondolatainak, érzelmeinek formát keres. Egy költött történet, egy kis mese, különböző jellemű alakok szerepeltetésével, úgy véli, egészen alkalmas forma lesz indulatainak összefoglalására. A nemzet majd olvassa a mesét és ráismer saját kora siralmas viszonyaira s megtanul magyarrá, hazafivá lenni. Ébredesz. A hályog lehull szeméről s a mi iránt az utóbbi időkben oly közönyös volt: egyszerre féltékeny lesz nemzetiségére, visszaköveteli elrablott jogait, megrontott erkölceinek régi tisztaságát s nyelvét is, mely íme! Etelka kedves ajkairól oly szép, oly zengzetes, oly édesen folyó.

Kétségkívül ezek voltak Dugonics gondolatai, midőn regényének megírásához fogott. II. József s a bécsi udvar szüntelenül előtte lebegtek. „E császár — írja Naplójában — Mária Thereziának, édes anyjának halála után, 1780-ban a Magyar

Birodalmat kezéhez vévén, megígérte volt a magyaroknak, hogy őket minden szabadságjokban meg fogja tartani. De szavának embere nem vala. Elsőben magát megkoronáztatni nem akarta teljes életében, attól tartván, nehogy esküvéssel lekötölte volna magát a magyar szokásoknak és törvényeknek megtartására. Hogy pedig a magyaroknak ezért teendő izgágájokat megfojthatná: a magyar koronát Pozsonyból elcsipte. Elvitele idején nagy mennydörgések és záporosók voltak. Ezen koronának elcsipése és a bécsi kincstartó-házba letétele 1785-ben esett. Császáruknak megkoronázatlan fejét eleven festékekkel leírtam Etelkában és az abból következő roszakat az ország eleibe terjesztettem. (Etelka I. könyv. IV. szak. 3-ik rész.) Megjövendöltem, hogy az esküvéssel le nem kötelezett uralkodás kényes uralkodássá változik, a mi meg is történt, mert József császár napról-napra temérdek parancsolatokat küldözget az országra és eltapodván régi szabadságunkat, megerősített szertartásainkat: új törvényeket szabott maga kénye szerint, melyeket a magyaroknak elkelletett nyögni...

Erősebb volt akkor József császár, nagy békességben élén, semhogy ellene állhattanak volna a magyarok. Ugyanazért Etelkában javasoltam magyaraimnak, hogy a Pártütést abbanhagyják mindaddig, míg a császárt erősnek látják.

Költőnk II. József egyéniségével félig-meddig még ki tudna békülni, de arról aztán végkép meg van győződve, hogy tanácsosai országáruló gazemberek.

Halljuk csak további magyarázatásait: „Ezen tanácsosai között ketten voltak legveszedelmesebbek ezen időkben. Gróf Lascy (közönségesen Lasz-

czynak neveztük), s gróf Niczky Kristóf, Judex Curiae. Gróf Niczkynek erkölcei, tanácsadásai és más fortélyai egészben le vannak írva Etelkában Rókanak színe alatt, ki Árpádnak titkosa vala. Ez, valamint Róka felnyársaltatott, úgy ő is felnyársalás-formaképen mult ki a világból, mert végső betegségében lévén 1787-ik esztendőben, december vége felé magának krisztért adatott, a csőnek alfelibe dugásával vég-hurkája megsértődött és ebbe belehalt. A szegény borbélyt kivetették a céhből, mintha vagy nem értette volna mesterségét, vagy pedig ilyen úrral szorgalmatlanul bánt volna. Az előbbeni Judex Curiae, gróf Fekete György, ki neki nemcsak jó barátja, hanem atyafia is vala, megértvén azon emberének halálát, ki másképen igen egészséges testű vala, felőle azt mondotta, hogy halálát ugyan nem annyira sajnálaná (mivel halandó ember volt), hanem csak azt bánná, hogy halálával maga után vinné a koporsóba egész Magyarországának átkát. Ezt Etelkámban tettem azon alkalmatossággal, midőn Rókát a második könyvben felnyársaltattam.“

„A második főtanácsos gróf Laszczy, főhadi vezér. Ennél Magyarország nem látott veszedelmesebb embert. Igen ékesenszóló lévén, el tudta hitetni Józseffel mindazokat, melyek országunk romlására voltak. A katonaságban is tovább nyúlt nyelve, mint kardja. 1788-ik esztendőben Zimonnál lévén a törökök ellen, egész esztendőben semmitsem csinált, kivéven azt, hogy Szabács várát nagy tüzelés által megvétette. Ha ezen várnak megvétele után annyi szíve lett volna, mint a mákszem, könnyen Belgrádra üthetett volna. De visszajövéen Zimonba, ott nagy sáncokat vettetett és magát katonáival mint-

egy elásta. Közönségesen azt mondották felőle a katonák is, hogy ha a török háború még csak egy esztendeig fog tartani és Laszczy kormányozza a népet, addig fogják magukat a földbe leásni, míg annak középpontjára érvén, valamint az ürgék ki nem öntetettnek lukokból. Ő volt az első, ki a katonákat szépeknek, nem vitézeknek lenni kívánta. Katonáink hajporosok lettek alatta és fodorított bugosak. Felsuviksozták bajuszokat. Pomádézták hajukat. A katonaságot szünetlen gyakoroltatta a haszontalan mozdulatokkal, a tiszteknek zsoldjokból lecsipett, mely dolgokkal igen elkedvetlenítette a katonaságot. Ezen cselekedetét megvakargattam Etelkámban Róka neve alatt. (I. könyv. IV. szakasz. 3-ik rész.) Niczkytól és Laszczytól, eme Róka-tanácsosaitól igazgattatván József császáruk, sok dolgokat cselekedett Magyarországunkban, melyek régi szabadságainkkal és törvényeinkkel meg nem egyezhettenek.

Elsőben: új törvényeket szabott a császár diéta nélkül, meg se lévén koronázva. Ezt meg tettem az országnak Etelkámban (I. könyv III. szakasz 1-ső rész.) Itt azon módokat is leírtam, melyekkel élt a császár a magyaroknak elnyomására, tanácsosainak javallása szerint. Legfőbb módja az vala, hogy az ország tisztségeiből levetette azon érdemes grófjainkat, kiktől félhetett, hogy új rendelkezéseivel szembe szállanak. Ilyenek voltak: gróf Károlyi Antal, gróf Illésházy, gróf Battyáni, gróf Szvetics, gróf Zsigrai. Ezeknek helyébe fiatal fity-firittyeket helyeztetett, kiknek se jószágok, se házak, se tüzek. Csupán csak azon pénzből élők, melyeket tisztségek mellett elég szűken kaptanak, mert ezer, hat-hét százon felül nem fizettettek. Ezen élhe-

tetlen emberek azon parancsolatokat, melyeket a császártól halmosan vettek, Isten parancsolatainak lenni vélvén, vaktában engedelmeskedtek mindenben. Úgy, hogy a császár maga is csudálkozva a magyaroknak tűrésén, azt mondá, hogy azoknak zenebonasságokról másképpen vala ezelőtt meggyőztetve.

Másodszor: császáruk a német nyelvet el akarván terjeszteni Magyarországon, ennek három legalkalmasabb módját találta. Elsőben a normalis iskolákat béhozván, megparancsolta, hogy a deák és magyar nyelvet abban hagyván, csupán németül taníttassanak a magyar gyermekek. Ropogott szájokban a német nyelv, hozzája nem szokhattanak. Én ezen igyekezetének ellene állván, csak azért is az Algebrát és Geométriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha nem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarázásában, mint a magyar nyelv.¹⁾ Soha se a németek, se a franciák nem mehettenek annyira, hogy a Mathesist maguk nyelveken úgy kiadhatták volna, hogy abba idegen nyelvekből hordott szavakkal nem kellett volna élniük. — Én megmutattam, hogy ha a tudakosság magyarul taníttatna, más idegen nyelvre épen nem lenne szükségünk, a mint is ama két tudakos könyveim-

¹⁾ Toldy helyesen állítja, hogy Dugonics nagy magyar matematikájával akart a germanizáló rendeletre megfelelni. De Bánóczy (Révay élete. 120. lap) azt mondja, hogy ez nem áll, mert a tudakosság könyve már e rendelet előtt jelent meg. Nem tudjuk, honnan meríti adatát, de Dugonics Naplójából ime nyilván látható, hogy a tudakosság könyveit az 1784. május 11-ki rendelet után adta ki, meg akarván mutatni, hogy nyelvünk teljesen alkalmas még a legelvontabb s legmagasabb tudományok előadására is.

ben semmi más szavalkka nem éltem, hanem tiszta magyar szavakkal. Második módja a császárnak, melylyel a német nyelvet szükségesnek akarta tenni országunkban, ez vala: parancsolatot adott t. i., hogy a ki németül nem tud, se tisztséget az országban, se professorságot az oskolákban ne reméljen. És valóban az Universitasunkat meg is kezdette immár rakni Németországból ide küldött német professorokkal. Így lassan-lassan a többi tisztségeket is vagy azoknak adta volna, kik külső országokból hozzánk tántorogtak volna, vagy azon magyarainknak, kik külső országokban tekeregvén, ottan a német nyelvet megtanulták volna. E dolognak méltatlanságát megjelentettem az országnak (Etelka II. könyv, I. szakasz, 6. rész), holott Kádárnak okoskodásai tekergő magyarainkat lerontják. Harmadik módja a császárnak, melylyel a német nyelvet beakarta plántálni országunkban, az vala, hogy országunknak kies pusztáit, melyeken ennek előtte az országnak szükségére barmok legeltenek, elvette és oda sváb falukat építtetett, mintha azokat magyarokkal meg nem tölthette volna. Lehordatta tehát ide, iszonyú költséggel, a gyülevész német, francia nemzetséget és országunknak zsírját ezen élhetetlen félemberek mártogatták. Ezzel magyar püspökeinknek is kimondhatatlan nagy terhet vetett vállaikra. Ezek aztán kénytelenek voltak a papságra oly embereket felszentelni, kik németül, franciául, rácul, magyarul egyaránt tudtak, mivel egy faluban ezen nyelvek a község között feltaláltattanak. Ezen papok is gyülevészek voltak. A sváboknak béhozatását és e dolgoknak méltatlanságát megjelentettem az országnak Árpád képében, midőn ez fiát oktatja. (Első könyv, IV. szakasz, 1-ső rész.) A

többi között arra is inti Árpád Zoltán fiát, hogy a Pannonoknak (ezen név alatt ottan a németeket értem) soha ne higgyen, mert ebek ők kutya nélkül is. Nem mondtam ki igazán azon közmondást, melylyel a magyarok élnek a németek ellen, így szólván: Eb a német kutya nélkül is.

A császár azon is iparkodott, hogy a magyar ruhát megváltoztassa és németre fordítsa. Azt mondotta egyszer, hogy ő boszankodna a magyaroknak nyakasságok miatt, hogy Európában különös ruhával élnének. Mert ő a német ruhát európai ruhának lenni mondotta. Csudálom pedig ezen gondolatját. Eljárta egész Európát és észre nem vette, hogy se az oroszság, se a törökség, se a lengyelség, se a rácság eme költött európai ruhában nem öltözött. Mégis úgy elbolondította a magyarokat, hogy sokan a nagyok közül elvetvén a magyar ruhát, németben jártanak. Ilyen ezek közül Zichy Károly mostani Judex Curiae, a többi fityfirittyekkel együtt. A magyar ruhának levetése ellen támadtam Etelkámban (Első könyv, I. szak. 7-ik rész) és ott Kádárnak beszédjében megintettem a magyarokat, hogy az országot legjobban lehet megtartani, ha a ruhát és nyelvet megtartják.

A császár azon is volt, hogy azon magyar földünket, mely Németországnak szélétől egész Pozsonig tart, a magyaroktól elvegye és Ausztriához toldja. Helyette Galliciát és Lodomériát (melyeket még édes anyja veve ki a lengyelek körmei közül) Magyarországhoz kapcsolja. Tudniillik: ama bizonytalant kívánta adni ama bizonyosért; ama drága magyar népünket elcserélni ezen élhetetlen lengyelekkel; ama csinos tartományt felváltani ezen süketlen, pusztá lakásért. Ezt Etelkámban tudtára

adtam az országnak (Második könyv. III. szak. 3-ik rész.)

Régtől fogva sürgették a Diétában szorgalmas magyaraink, hogy a Tömösi Bánát a magyarországi koronához vissza-adasson. De ehhez nem juthattak Mária Therézia utolsó idejéig. Ez végtére Magyarországgal összekapcsoltatta. József császár, hogy pénzt gyűjthessen, kótyavetyére vetette az egész Bánátot. Gróf Niczkyt rendelve eladónak, ki is Bánátnak nagy részét megvétette azokkal, kiknek semmi érdemek az országban, de elég pénz volt. Ezen eladással kimondhatatlan nagy somma pénzt hajtott Niczky a császár erszényébe. Drágábban adattak el a jószágok, mintsem hogy azoknak jövedelméből kivehették volna az interest. Akinek ekkor pénze volt, jószágot vehetett és meg-nemesíttetett. Korcsmárosok, kalmárok, timárok, könyv-nyomtatók, grófok komornyikjaik, udvari tisztjeik, örmények és több efféle hitvány emberek meg-nemesültek országunkban. Bánát eladásának méltatlanságát elevenen eleibe terjesztettem az országnak Etelkámban. (Második könyv, III. szak. 3-ik rész.)

A császár irigyelvén a magyaroknak gazdaságokat s jól tudván, hogy ha őket megszegényíthetné, veleik könnyebben bánthatna és a kalmárkodásra is hamarabb reá szoktathatná; ezen megszegényítésnek e módját találta ki: Megparancsolta az országnak, hogy az egész magyar földet kimérjék a magok költségeken. Ez kimondhatatlan nagy költségébe került az egész országnak. Még ekkor a magyarok közt elegendő jó földmérő nem lévén, németekre szorultak, azt gondolván, hogy velök született a földmérés tudománya. De ezen gyáva em-

berek úgy mérték fel a földeket, hogy azzal József császár meg nem elégedvén, új parancsolatot adott a földeknek újabb felmérésére. Már ekkor az Universitásból több magyar földmérőket eresztettem ki tanítványaim közül, ezek jobban elvégezték a dolgot, de mennyi költségével a magyaroknak! Csak magáról Szeged városáról azt mondhatom, hogy míg határait kimérték, többet költött húszezer forintoknál. A császárnak azon igyekezetét, hogy az országot szegényebbnek akarta tenni, — noha annak módjairól nem mertem emlékezni, de mégis úgy, hogy az okosabbak észrevehették — előadtam Etelkámban. (Második könyv. III. szak. 3-ik rész.)

A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a szerzetességet szinte egészen eltörülte. Ő alatta vesztenek ki a Paulinusok, a Kamalkulensisek, a Benedictinusok, a Trinitáriusok, a Hieronymiták, a Paulanusok és többek. A mi engem illet, soha pártfogójuk nem voltam a henyélő és csak testét hizlaló szerzetességeknek. Azt is tapasztaltam bizonyára, hogy a szerzetességnek eleje mindenkoron szent igyekezet vala, de tapasztaltam azt is, hogy elállván kötelességektől (e volt mindenkoron az emberi gyarlóság, az is léssen, míg a világ tart) henyélőkké lettenek és a pénzben torkig uszkállván, elkevélyedtenek. Sokan közülök hasznát keresvén az országba sok haszontalan vélekedéseket, babonáságokat palántáltak. Ezeknek megjobbítása illetve volna a királyt, nem pedig kiirtása. De József azoknak jószágok után áhítozván, mind azoknak, mind a kiirtott apácáknak jószágokat elfoglalta és vagy ismét nagy pénzen eladta, vagy magának egészben megtartotta. Így az ország ezen kótyavetyéből is semmihez se juthatott. József császárnak

ezen cselekedetét, méltatlanságával együtt. a magyar világ eleibe terítettem Etelkámban. (Második könyv. III. szak. 7-ik rész.) Itt főképen csak a Paulinusoknak kiirtását hozom elő, mert csak ezen szerzet vala e világon, mely Magyarországunkban született és mégis megfolytatott. Legalább két-három házokat meghagyhatta volna a császár örök emlékezetre!

A császár azt is cselekedte országunkban, hogy a meghagyott szerzeteseket és más világi papokat a római pápának engedelme alól elvonta. Maga rendelte el az egyházi dolgokat. A templomokban egy oltárnál többet nem hagyott, Budán a karmeliták templomát elsőben kalmárok házának, azután komédiaháznak rendelte. A halottakért való egyszeri sok miséket megtiltotta. Sok ezer eféléket cselekedett. De én azon cselekedetét, melylyel a papságot és az országot a rómaiaknak engedelmesége alól elvonta, soha jóvá nem hagyhattam, azon okból, melyet Etelkámban adtam. (Első könyv. II. szak. 5-ik rész). Azt mondtam itten, hogy a rómaiak sokat segítették valaha mind a császárokat, mind magyar királyainkat, mind magát az országot a törökök ellen. Mintha ekkor megjövendőltém volna, hogy a császár valaha reá szorul a pápára, a mint valósággal halála előtt reá is akart szorulni. Mert kegyetlen birodalmát nem tűrhethvén tovább, a belgák József császártól egészen elállottanak. Ekkor a császár a pápához (VI. Piushoz) fordult, hogy ő a Belgiumban levő püspökökhöz írna és általok a népet is viszszaahódítaná. A pápa visszairá a császárnak, hogy ezt szívesen megcselekszi, sőt, ha szükségét látja, kész volna maga is Belgiumba menni és a népet a császár engedelmességére vissza-

téríteni. De igen tartana attól, hogy a nép semmitse hajtson a pápának szavaira, kinek méltóságát úgy annyira lealázta a nép előtt. A császár a pápának ezen feleletét vévén, épen halála előtt tüstént visszairatott, hogy ő mindeneket előbbeni rendbe visszatesz, csak mostan segítse a pápa. Erre egy római ember e deák verset csinálta: „Dat Christomoriens ultima verba latro“. Ládd-e Józseffel miként bántak a rómaiak is, kik tőle távol voltak, ugyanazért nyaggatásait nem annyira érezhették, mint mi éreztük, kiknek nemcsak fejedelme volt, hanem ura is akart lenni.

A császár azon főrendeken levő magyarokat, kik ellene szóllottak és erőszakos parancsolatait az ország törvényei ellen valódinak lenni mondták, sokféleképen üldözni kezdette. Megfosztotta előbbeni tisztségektől. Némelyeket, Decretuma által bolondoknak hirtelt az egész országban. Ezen boszuját öntötte ki Forgách Miklósr, ki ama régi grófi familiából eredvén, akkoron Nyitra vármegyének főispánja vala. Ezen derék magyar szívű grófot, kinek legelső gondja vala, hogy az ország boldogulására füleljen, és azt tehetsége szerint — amint is tőle kitelhetett — előmozdíthassa, legislegelsőben Decretuma által bolondnak mondtotta, azután tisztségétől megfosztotta, végtére azt hirtelte, hogy ha fel-tételében nyakason megmaradna, a bécsi bolondok házába (melyet az ilyenek számokra rendeltetett) minden irgalom nélkül elviteti. Elhűlt ezen az ország, azon Forgáchnak nagyraszületett lelkét és nagyobb érdemeit jól tudván. Elhűltem a többiek közt én is, és valóban azt gondolván, hogy midőn Etelkámát írtam, ama Bolondok tornyába be is zárat-tatott, ötet nagy lelkére emlékeztettem Etelkám-

ban. (Második könyv. I. szak. 3-ik rész.) De a császárnak ezen üldözése keveset ártott gróf Forgách Miklósnak. Mennél jobban ellapodtatott, annál jobban csirádzott. Midőn Szaboles vármegyében kérdezgetnék, kit választhatnának Nádorispánnak? felkiáltott az egész vármegye, ezeket mondván: „Megelégszünk mi azon Decretalis bolonddal!”

Észre vévén azt is a császár, hogy azon püspökök, kik mind a helytartótanácsban, mind a királyi és hét személyből álló táblákon vannak, nem féltvén se gyermekeiket, se jószágokat, erősen ellene állának új parancsolatjainak: Niczkynek javallásából, ki ezen táblákon maga kívána uralkodni, azokat a tanácsból kiszorította. El dolognak méltatlanságát is megjelentettem Etelkámban. (Első könyv. III. szak. 7-ik rész.)

Midőn József császárt sokan rágalmazták a magyarok, ama cselekedeteiért, melyekkel az országot elkedvetlenítette és azt is hallatnák véle, hogy sokan felakarnának ellene zendülni, — csak azt kérdezte a magyaroktól, hogy ha nekik háromszázezer katonáik volnának-e, kikkel véle szembeszállani mernének? Ezen kérdésre, hogy feleljenek a magyarok: őket oktatni kívántam Etelkámban. Tudniillik, hogy azon százezer, avagy ha mindgyárt háromszázezer katonákban is volnának igaz magyarok, kik a hazával fognának a király ellen tartani, ha a szükség úgy hozná magával. Bolondság is volna az a császártól, hogy az atyákat erővel katonának szedett fiakkal fenyegetné! Ezek meg vannak írva Etelkámban imide-amoda, de főképpen: Első könyv. IV. szak. 7-ik részben.

Több ilyek és ezekhez hasonló dolgok is vannak Etelkában imide-amoda elszórva, melyeket az

ekkor élő magyarok elégképpen megértettek, noha a következőknél homályosok lesznek. A többi között legelső voltam, ki megjelentettem az országnak, hogy vannak még Franciaországban férfiak, kik Árpádnak véréből származnak. Ha az ausztriai háztól el kívánnák venni a magyar birodalmat, a régi esküvés szerint, ezekhez lehetne folyamodni, és egyenként királynak behozni. Ha kik ezen írásomat holtom után olvassák és engem talán azzal vádolnak, hogy mostani József császár ellen hitetlen vagyok, mivel ezeket az országnak megjelentettem és javasolni is látszatom az ausztriai háznak kisebbségét: tegye le ezen gondolatját. Én a valószínű királyt, a megkoronázott királyt testestől-lelkestől, mind írásaimban, mind más tehetséggel szünetlen védelmezem. De olyan embert, ki magát csak azért mondja királynak, mert úgy született és magát meg nem koronáztatja, hogy az országnak boldogulására meg ne esküdjön; ki minden törvényeinket eltapodja hírünk nélkül; Diéta nélkül; cudar emberek által új terheket vet vállainkra, melyeket el nem viselhet az ország; minden zsirunkat kiszíjja; ki a fejedelem nevet nem a Főtől származni, hanem a fejéstől szivárkozni állítja (amint Etelkában mondtam); ki új adókkal terheli a népet; ki adó alá akarja venni a nemeseket is; ki más ezer efféléket is cselekszik; ha ezen emberről Etelkában az igazat kimondottam, úgy vélekedtem, hogy oly országban születtem, oly magyar szüléktől vettem eredetemet, hol s kik halálos véteknek még eddig nem tartják, ha az igazságot a fejedelemnek is megmondják és sótalan kotyvasztásokra nemcsak reá öntik, hanem reá pörkölik is. Éltél volna csak te, kegyes olvasó, ezen időkben!

Láttad volna azt, hogy Etelka ellen támadott még annak Gyula atyja is. — azaz: országunk ellen dühösködött József is. Láttad volna azt is, hogy valamint Gyula nem volt igazi atyja Etelkának, úgy József sem volt valóságos királya és szerető atyja az országnak. Többet szólottál volna talán, mintsem én, ha akkori időben láttad volna sanyargatásainkat. De csak az érezheti azt, aki tapasztalja. Adjon isten neked boldogabb időt az ausztriai háznak birodalma alatt!“

Ime napnál világosabban láthatjuk, mennyire össze volt forrva Dugonics minden gondolata a II. József által előidézett politikai viszonyokkal. Ezért írja ő Etelkájáról, hogy „ittenni minden szó talpra esik és sokat jelent, ha feszegettetik;“ ezért szabta ő e regényét a „tanultabb elmékhez“ (bivén, hogy ezek meg fogják őt érteni, mint ahogy csakugyan meg is értették) s nem, mintha „furcsa fogalmai lettek volna főurainkról“ (ahogy Bodnár ur szeretné velünk elhitegni), mert hiszen a regény meséje, stílusa egészen egyszerű, azt megérhette, fölfoghatta mindenki, de nem úgy a tartalmat s ennek elrejtett célzatait! Ha a regényt mint műfajt tekintjük s Etelkával szemben nem tartanók tapintatlanságnak a mai elmélet kényes követeléseit, szabályait felállítani: úgy bizvást aláírhatnók Toldy Ferencnek Dugonicsról kimondott ítéletét, hogy t. i. „bár a klaszikai s hazai történeteket a kútfőkből tanulmányozta, mégis az elkölcsök nála általában modernnek“ s hogy „a valódi történeti érzék hía s képzelmének előuralkodása miatt fölfogása úgy nem bírt az elfogulatlan vizsgálathoz fölemelkedni, mint költészete nem a tiszta szépnak megalkotásához.“ ¹⁾

¹⁾ A magy. nemz. irod. tört. 139.

De mi bátrak vagyunk ez ítélettel szemben azt a véleményt kockáztatni, hogy, például Etelkát is, mint regényt, nem a történeti érzék hía, sem a képzelem előuralkodása, nem gyengítik annyira, mint az az erős irányzatosság (tendentia), mely az egész munkán végighúzódik. Két istennek nem lehet egyszerre szolgálni s ha Mentor még oly okos dolgokat beszél is Telemaknak, azért jól érzi mindenki, hogy tulajdonképen Fenélon tanítgatja a francia trónörököszt modern eszmékre görög égbolt és görög köpönyeg alatt. Dugonics szintoly hiába menekül Árpád korához: a korrajz nem sikerülhet, mert a II. József uralkodása alatti viszonyokat a lehető legjobb akarattal sem lehet amaz eposi idők keretébe illesztgetni. De ne feledjük, hogy „Etelka“ a magyar irodalom első regénye] s hogy midőn a tiszta régény elméletéről még nem is álmodoztak, annál kevésbé sejthették, hogy később, a sok belőle szülemelő válfaj között, majd támad egy, melyet épen irányregénynek fognak elnevezni.

Célja — II. József politikájának elítélésével ébresztgetni a magyarokat — minduntalan megakadályozta lelke röptét s képzelme szabad csapongásait, mert ugyanekkor Árpád korát s az előidők társadalmi és erkölcsi viszonyait is híven óhajtotta volna festeni. A kettős törekvés őt magát zavargatta legjobban. Hol az egyikről, hol a másikról volt kénytelen kissé megfélekedezni, hogy maradjon valami a tulajdonképeni regény számára is. A mese folyt, de korántsem az epos egyszerűségével, mert a József által előidézett viszonyoknak is helyet kellett szorítani, és viszont: ez utóbbiak rajzolásába, bírálgatásába sem lehetett igazán elmerülnie, mert

ezt meg az Árpád kora nem engedte meg. Mégis, hogy regénye jobban hasonlítson történelmi korrajzhoz, mint egy, József politikája ellen írt philippikához: utógondolatait és célzatait iparkodott jól elpalástolni, sőt néha az allegoriák ködébe burkolni, ami nyilván kitűnik abból is, hogy Etelka egy-egy hálás helyzetben mint Magyarország személyesítője szerepel.

De azért Etelkában elég van a regények szelleméből is. E szűz, kiemelkedve a régi sötétségből, azért jelenik meg a késő ivadék előtt, hogy ez lássa, csodálja, kövesse őt. „Sugár közepszerűségre és szertartós rendességre szedettenek eleven tagjai. Bátor ugrással futkosott a virgonc vér minden élet-eireiben. A gyenge testét befödőző hártya megelőzte a hulló hónap fehérét, fölváltván orcáját nem egyéb pirossággal, hanem melyet a fehér liliumok közt tapasztalunk, midőn a pünkösdi piros rózsákkal összevegyesednek. E fiatal pirost el nem nyűtte még, el se hervasztotta a koslató szeretet, el se sápasztották a kacér indulatoknak lángolásaik. Szeretete tisztességes, ugyanazért állhatatos, kellemes és dicsőséges. Szíve a kisértetek közt nagy is, erős is, győző is. A veszedelmekben, szerencsétlenségekben bátor, árnyékától nem fél, magát el nem hagyja.“

Az igaz, hogy ez előírt jellemzés néhány részének meg is felel, de néha bizony jobban hasonlít egy tűzről-pattant szegedi menyecskehez, mint a regés idők naiv jelenségeihez. Szerelmében alig-alig csillámlik fel egy kis szenvedély s Dugonicsunk ezt is meglehetősen színtelenül festi. Etelkát „meglepi a kellemetes járvány s egész testének épülete földindulást szenved; — minduntalan veszedelmesebb

habsolásokkal nyelegeti a kellemetes mérget, — minden gerjedelmeivel csupán Etelének szép tulajdonságaiban zabálna, a kinek oly kegyelem ül piros ajkaiban, hogy édesdeden folyó szózatja, valamint a méz, maga magát nyalatná.“

Az egész szerelmi történetben alig akadunk egy-egy nyájasabb, lyrai hangulatú helyre. Mai regényírónál megbocsáthatlan vétek lenne, de a mi jó öregünk csak azért csinál szerelmes meséket, hogy a magyar közönséget az eddigieknél erkölcsösebb történetekre, s legkivált a hazai történetre és nyelvre oktassa. Lehet-e ezért kárhoztatni? bizonyára nem. Hogy ismerhetné ő a szerkezetből s a kathedráról a szerelmet s a Tudákossággal és egyéb komoly dologgal foglalkozva, gondolhatna-e komolyan arra, hogy talán a szerelemnek is van lélektana? Mégis, koronkint találunk csinos, kedvesen hangzó sorokat Etelka szerelmes beszédei közt is. Így például, midőn arról van szó, hogy Etelét Erdélybe küldik s majd meg kell válnia sok időre Etelkájától. A lányka nagyon elszomorodik s kedvese azzal vigasztalgatja, hogy „hiszen azért akkor is egy sátor alatt leszünk, melylyel bennünket az égnek mennyegzete befoglal!“

Hallgassuk csak meg Etelka válaszát: „Oh be tágas sátort emlögetsz egy szíves szeretőnek! Kereslek benne; nem löllek. Sőhajtani fogok: nem érzheted. Panaszkodom; nem hallhatod. Mennél szűkebb volna a sátor, annál alkalmasabb volna énnekem. A te nagy lelked a nagy világra iparkodik. De az én kis szívem keskenyebb helylyel is megelégedhetnék. Ott egy főcskefészeken is ellaknék, ahol téged láthatna . . .“ (I. köt. 252.)

Nem is gondolná az ember, hogy ez az érzé-

keny lányka, a ki ráadásul néha oly „irtóztató záporral sír, hogy szinte egész testét elmosnák a sebesen hengörgő és egymást érő nagy csöppök”: egyegy jelenetben oly pompásan tudja forgatni nyelvét, hogy ugyan csak érezheti az élet, a kívül épen társalog. Így, midőn Zoltán titkosa, Róka úr, Budára, az udvarba akarja őt felcsalni, ezekkel a pattogó szavakkal felel meg neki:

— Az igaz magyar szűzeket kelepcebe nem ejtöd. Nem fog tiszta aranyukon förtelmes rozsdád. Még egyszer, a magyarok szent istenére kérlek, hagyj föl egyszer e lustos szavakkal; netalán tán szívemben elfojtogatott mérgem kiüssön és gyalázatos kopasz fejedre köből számra mérjem tüzes magyar szitkaimat. Tanuld meg eleve, hogy egy magyar szűz, noha ugyan gyöngé, de mégse szalmaszál, avagy könnyű pöhöj!” (I. 433.)

S később: „Vissza Budára, bomlott! Uradhoz, pemétrongy! Mond meg neki, te korpahüvej, hogy vögyön magának kurvát. Én senkié nem löszök!” (II. 140.)

Furcsaság különben elég bőven van e regényben. Ilyen mindjárt Árpád fejedelem felköszöntője is, mely szóról-szóra ekkép hangzik:

— Eb a ki nem barát! Közbékesség köztünk! Röttentő félelem a magyarok ellenségén! Te nagy Isten! adj bort, buzát, gyümölcsöt! Bó kalászszal jót szalmát! Adj Uram, szénát is, adj egyszersmind abrakot is! Add meg uram azt is, hogy a mit más vetött és aratott: mi takarítsuk be!

Ugyancsak Árpád fejedelem, látva, hogy Zalánfi beleszeretett Etelkába, nagyon megörült „főképen abból az okból, hogy a magyar szűznek elvételevel, Zalánfinak bolgár természetje megmagyaro-

sodhatna, ha nem előbb is, legalább a kilencedik nemzetben, és így füstös fajzatja az országnak nagy hasznára válhatna.“

Vagy midőn Kádár főpap tudósítja Zoltán fejedelmet, hogy azt beszélik róla: a magyar kisasszonyok szépét vadászsa egy kerítője által. Zoltán indulatba jön, s így válaszol: „Mit? A magyar kisasszonyok szépét? Egy kerítőm által? Azt az anyja kénnyát!“

Szintén Zoltán fejedelemmel történik, hogy Etelka egyszer „nyakába ugrana és teljes szívéből, nagy csattanással meg is csókolná“ — más alkalommal meg „indulatait nem zabolázhatván, pofon vágná, pedig a mint tőle csak kitelhetett, elég markosan.“ Egy ízben meg a börtönben ülő Rókát a maga számára kéri, hogy ő mondhasson felette ítéletet s Etelka kívánságának teljesítését ezekkel a szavakkal üti el a tréfás Zoltán, hogy „Gyöngénékőd kis szíved! Irtózol a kemény csapásoktól, Sokkal kevesebbet rakatnál — talán ki is tömött — farára, mint magyar törvényeinkben vagyon!“

Durva közhelyek, vastag hasonlatok szintén elég bőven találhatók. Uszubu vezér Árpád fejedelemnek a tótokról beszélve, így fejezi be mondkáját: „Hiába, terömní kell az embernek mint a suba-gallérnak s nem idővel válni mint a lapos tetűnek.“ — Róka, Tuhutum erdélyi fejedelem nevében ily hangú levelet ír a a bolgárokról: „Mög akarom rakni jeget-övött, vizet-ivott, lapu-levéllel takaródzott hugyos labancait!“ A pásztorok midőn meghallják, hogy Zalánfi nőül veszi Etelkát: „Ugyan eltalálta ám Urunk, ugyan helyén az esze; jó helyre tette a gatyáját!“ Etelka így beszél a lovászhoz: „Katona vagy te? Az: az ángyod térdgye! Nyul

vagy, az is penig nőstény!“ S Etele is szól néha kedveséhez ilyenformán: „No ugyan megtaláltad szarva között a tőgyét.“ stb. stb.

De halljuk csak, hogy mentegeti a „Mindenes Gyűjtemény“¹⁾ Dugonics e költői szabadalmait. „Némelyek — írja a nevezett folyóirat — azt az egy hibát találják D. úr Etelkájában, hogy a magyar példabeszédeket sokasítani kívánván, helylyel-helylyel olyakat is hoz elő, melyek nemzetünknek kisebbitésére szolgálhatnának, ha a könyv idegen nyelvekre fordíttatnék. De a ki gondolkozásaival visszamegy épen az Árpád idejére s jól megfontolja: mely együgyűek lehettek még ekkor a mi eleink, sőt vitéz fejedelmeink is; egyszersmind pedig azt is gondolóra veszi, hogy D. úr nem a mostani, hanem az akkori nyelvet és szokások formáját kívánta az Etelka szájába adni, ezt a hibát is, ha valójában annak lehet azt mondani, kisebbsnek találja, mint némelyek ítélnék felőle.“

Tehát csak némelyek s azok is csak ezt az egy hibát találják Etelkában! És a közönség e részének véleményével szemben az irodalmi kritika Dugonics pártjára áll s kimentti őt! Sem az író, sem a kritikus nem álmodoztak még arról, hogy a költészet egyik legszebb hivatása a valóság eszményítése s hogy nem az teremt szépet, a ki csak híven akar visszatűkröztetni valamit. Különben Dugonicsunk történeti hűsége pusztá képzelődés s bár a „Mind. Gyűjt.“ komolyan meg van arról győződve, hogy eleink együgyűek voltak s közönségesen beszéltek: mi mégis hajlandók vagyunk azt hinni, hogy Etelka szerzője mindig s

¹⁾ 1789. I. Negyed. 130—131 lap.

mindenütt a — szegedieket beszéltette.¹⁾ Az alföld mai napság is sok oly természetes szabadalommal él a társas beszédben, melyet már a felvidéki, mint szokatlant, megbámul, nem lévén annyira sajátja a „szókimondás bátorsága,“ és a nyers őszinteség. Igen! Az alföldön, a Tisza kedves és tősgyökeresen magyar vidékén még nem költözött a szemérem a szívekből — a fülekbe: ott több szabadsága van a gondolatnak és a szónak egyaránt: csak hogy mindennek megvan a maga határa s az irodalom nem ölelheti fel azt a szabadságot — salakostul. Dugonics nyelve a nép őszinte, nyers beszéde: nemes és nemtelen fémek együvé keverve s utána még sok időnek kell tovatűnni, míg az a tartalmas keverék az irodalmi nyelv színaranyává tisztulhat.

De e szabalmakat leszámítva, „Etelka“ jó, egyszerű, népies, — s a mi fő — tiszta magyarsággal van írva s oly tárgy keretétül szolgál, mely

¹⁾ Egynéhányan hibának tartják Etelkámban, hogy a magyar közmondásokat tömöttebben adtam elő. Ezen emberek nem értik a könyvírásnak módját. Magyaraink napkeletiek voltak. Hogy pedig ezek tömöttebben élnek a közmondásokkal a közönséges beszédben, azt csak az nem tudja, a ki tanulatlan. Nekik tehát azon szavakat adtam szájokban, melyek beleillettek. Azt akarnák talán ezen emberek, hogy régi magyarainkat francia módra, kényesen beszéltettem volna? Azt tegyék ők, ha kinevettetni kívánnak; én nem tehetem. ki a történetet, a régi szokáshoz szabni tanultam. De én az ilyenekhez hasonló csevegőket nem említem, elsőben azért, hogy azokat olyanokhoz hasonlóknak lenni gondolom, kik egy nagy ékesen felépült palotát látván, midőn abban semmit nem tudnak kivetni valót találni, azt mondják, hogy emez vagy amaz helyen egy karcolás vagy a falon. Ezeknek azt szoktuk mondani: Nem érted a nagy épület mesteriségét ha az aprólékokban hibát találsz, mert azon karcolások is mesterségesen vannak oda helyheztetve. (Dug. Naplója. 22. lap.)

egyszerre megteremti a magyar olvasó közönséget. A „Mindenes Gyűjtemény“ lelkesedetten írja róla, hogy „alig tud még nemzetünk szebb és nyájásabban gyönyörködtető született magyar románt mutatni, mint ezen Etelka, mely más akármely még oly kipallérozott nemzetek közibe is méltón beillik,“ s megemlékezvén a nálunk is kedvelt és olvasott német regényekről, így folytatja: „még is csak alig lesz az ilyen találmányos könyveknek bőségében egy is, melyben több magánosságok (?) kedves régiségek s hazabelieket illető és haszonnal gyönyörködtető dolgok találtassanak, mint „Etelkában.“

Egy év alatt elkapkodják az egész első kiadást, ezer példányt. (Dugonics biztatgatta Landerert, hogy nyomassa legalább két ezerben a „példákat,“ de ez nem merte a szerző tanácsát követni.) A könyv ára szokatlanul borsos, két rhénes forint. hanem azért év végén már egyetlen példányt sem lehet belőle találni a könyvpiacon. Némelyek oly nagyon belészerettek, hogy Etelka nélkül még „az úton se lehettenek“ szüntelenül olvasták és mennél többször, annál inkább tetszett nekik, mert többet és többet értettek belőle. Dugonics szerzetestársai annyira el voltak ragadtatva, hogy így kiáltottak fel: „A szentírás után ennél szebb könyv nem létezik, s hogyha a szentírásban foglalt történetek e móddal írattnának le, sokkal örömebb olvasnák azt!“ Sokan őszinte hálával köszönték meg a szerzőnek azon igyekezetét, melylyel Árpád idejének „nagy homályosságát oly gyönyörű világosságba tette, hogy magokat azon időben forogni és régi magyarainkat személyek szerint megismerni, velők nyájaskodni látszattatnának.“ Etelka szerzőjének neve egyszerre ünnepelet lett az egész országban. Özönlöttek hozzá

az elismerő, lelkesedésteli levelek. A regény megjelenése után Bécsből egy névtelen „lantolat“ sietett Dugonicshoz, egy jó hosszú s elég gyöngye vers, mely Isten áldását kéri Etelka szerzőjének fejére, a miért még ősz korában sem nyugszik és kiássa a régi magyar világ kincseit. Almási Ignác, a hét-személyes tábla egyik érdemes tagja, lányának Ottilia nevét „Etelka“ megjelenése után rögtön Etelkára változtatta¹⁾ s utána az egész országban majd minden újszülött leányt Etelkára kereszteltek. Midőn a magyar koronát Bécsből visszahozták az országba s ez (1790. febr. 19.) Köpcsényből megindulván Pozsonyon át éjszakára Győrbe jött: Pozsonyban nagyon kitettek magokért a nők. Ruhájuk mintájául Etelka képét vették, úgy a hogy ez a regény metszetében megjelent. Kurta mentébe öltöztek, fejükön bársonysüveg, kótyagtollal s a Hadi tört. írói nagy örömmel jelezték, hogy „minden pozsonyi kisasszonyban Dugonics egy-egy Etelkája elevenedett fel.“

Barcafalvi Szabó Dávid (Szigvárt klastromi történeteinek fordítója) szintén egy hosszú s ugyan-csak czikornyás levéllel tisztelte meg Dugonicsot, írván: „Ha az öröm könyv-cseppeket úgy lehetne papirosra lefesteni, mint a betűket, bizony ez a

¹⁾ A minapokban Almási Ignácz úrnak, a septemvirális tábla tanácsos hívének egy lánykája született, kit Ottiliának kereszteltetett. A budai magyar uraságok vetekedtek rajta, hogy lehetne az Ottilia nevet megmagyarulkitani. Végtére elvégezték magukban, hogy Ottilia kisasszonyt Etelkának nevezzék. Annaira megtetszett Dug. úrnak Etelkáról írt könyve. De még más is bizonyítja annak a derekasan írt könyvnek kedvességét. Mert már most másodszer fog kiadatni, mivel az első nyomtatásnak darabjait mind elkapkodták. (Hadi tört. 1790.)

hál'adó levél most nem másképpen jelenne meg főtiszteletű Ósége előtt, hanem mint egy örömtengert a hozzá tartozó Hála-környékekkel együtt előadó Magyar. Tudni illik, már csak láttára is Etelka címjének s majd még sokkal inkább az ugyanazon cím lapon álló szerző (auctor) nevének: úgy neki pezsdültek egyszerre érzéseim, hogy azonnal egészen elfogó szívemet ezen meleg hálának ereje stb. stb. (Keletezve 1789. szeptember 21-kéről.)

Egy másik levél Ibronyból, 1790. február 5-éről keltezve, Jármay Pál kapitánytól: „Nagyérdemű s főt. Ur! Magyarainktól megköszönhetetlen és bősülhetetlen Magyar Etelkája hozzánk is elhatván, színmutatás nélkül (vagy inkább magyarul szólván) mint egy igaz magyar írhatom azt főt. urnak, hogy minálunk Etelkája kedvesebb, mintsem azt ki is lehetne magyarázni. A minthogy arra is vagyok némely atyámfia s jó barátaimtól kérettetve, hogy a zeeri pusztán Árpád fejedelem által kiadott törvények miből állhattak? Nem különben a karjeli fejedelemség (mely Csoma fejedelem jobb karja elvesztéséről neveztetik) azelőtt való időkben hogy neveztetett és most minemű nevezet alatt találtatik, Főtisztelendőségedtől megtudnám“ stb. stb.

De elég ennyi. Etelka tehát elterjedt az országban s rendkívüli hatást tett mindenfelé. Mint Dugonics írja: „Kinyitotta a magyaroknak szemeket, s lassan-lassan megkezdették unni József császárnak, koronázatlan királyunknak erőszakos uralkodását. Az Etelkában foglaltatott igazságokat jobban megvizsgálván, önkényes parancsolatai ellen elkezdettek mozgolódni, de annak nagy hatalmát látván, a világos ellene feltámadásra mégsem mertek

fakadni. Időt vártak arra, hogy bátrabban szeme közé mondják az igazságokat; és ez nemsokára elő is adta magát. 1788-ik esztendőben a franciák elpártoltak XVI-ik Lajostól és a nép magát annak erőszakos uralkodásától meg akarta menteni. Örültek ezen a magyarok, mert példát láttak, melyet követhessenek, de ezt nem követték mindjárt akkor, mert a császárnak nagy erejétől mégis féltének, noha ez a török háborúba kötődözvén, minden erejét ellenek vitte vala. De a magyarok inkább a császárral tartottak a török ellen, mintsem ellene zenebonáskodván, a török igát felkivánták volna venni. Ezen török háborút a törvény ellen tenni mondták, mert a császár meg nem jelentvén az országnak, maga fejéből kivánta segíteni az orosz cárnét, második Katalint. 1789-ik esztendőben ezután a belgák nyilvánosan kiűtötték József császárnak birodalmát. Ezt megértvén a magyarok, József császár ellen világosabban panaszolkodtanak. Összegyűlvén a vármegyék, megjelentették neki, hogy régi szabadságokat visszaadja, másként Diéta nélkül se katonát, se élelmet nem adnak. Felbuzdult magyarainkban a szabad vér. Elvetvén a német ruhákat, mindnyájan magyarba öltöztenek, széles kardokat hordoztanak. Erővel leráncigálták a kaputokat, az asszonyok fejéről a német búbokat. Az országot a ruhával és nyelvvel visszaállítani kivánták. A vármegyék megkülönböztették magokat a magyar ruházatok színében. Egyszerre csupa magyar uniformist látott az ember az egész országban. Magam jelen voltam Pesten a vármegye gyűlésében, hallottam magyar nemeseinknek szavokat, kedveltettem bátorságokat. Egy közülök magához szólítván engemet, azt súgta fülembe: „Uram, amiket itt mon-

dunk, mindnyájan Etelkából puskázzuk. Kérjük az urat, elne hagyja ezután is írásaiban Magyarországot s ébreszse fel magyarjainkban a nemes bátorságot!”

Dugonics kétségkívül a legszerencsésebb írók közé tartozik, mert elmondhatta, hogy az egész országban senkit sem hallott, a ki Etelkája felől rossz itéllettel lett volna — kivéven a tótokat. „Ezek morogtak magokban, hogy a Tótoknak erkölcsöket eleven festékekkel, minden árnyék nélkül, leírtam. De mért veszik a mostani tótok azokat magokra, melyekben eleik a magyarok ellen vétettek? Bizonyos az, hogy Árpádnak ideiben nagy ellenségek voltak Magyarainknak a tótok és a bolgárok, ha tehát ezekkel mérgesebben bántak, ha azokat nemcsak karddal, hanem nyelvvel is megsabdalták: mért tulajdonítják azt nékem, hogy mindezeket írásba foglalván és a magyar világ eleibe adván, a tót nemzetséget legyalázní kivántam? Ez nékem eszem ágában sem volt, de volt ám az, hogy a magyarok ellenségét úgy írjam le, amint akkoron vélekedtek felőlők a vitéz magyarok.”

A tótokon kívül tehát senki sem volt, ki Etelkának ne örült volna igazán, teljes szívéből. A nagy magyar közönség úgy fogadta azt, mint nemzeti nyereséget s új idők kedves hirdetőjét, Dugonics pedig meg volt arról győződve, hogy „noha ugyan magok a vármegyék sokat dolgoztak József császár ellen, mégis Etelkában volt a főök, mely az országnak szemét kinyitotta!”

Ime ennyire, ily nagyon, ily mélyen össze van forrva Etelka története politikai és társadalmi életünk újjászületésének korával; mintha a lehető

legvilágosabban láttatni akarná velünk, késő utódokkal, hogy csakugyan az irodalmi renaissance szüli meg mint multhatatlan következményt, a politikai és társadalmi renaissanceot. Etelka tehát valamivel mégis több, mint egy „közönséges gányó leánya“¹⁾ nehéz idők sötétségéből előretörő jelenés ő, ajkán az életet követelő nyelv bűvös zenéjével s tűzszemében oly fénynyel, melynek sugarai már biztatóbb jövőndők fátyolára hullanak.

VI.

Dugonics András regényei.

(Az „Arany perecek“ és „Jolánka.“)

„Főbölcsességű és Főtisztelendő királyi Oktató úr! Jól lehet ugyan: hogy a mostani édes hazánk arany századában nem kevés érdemes hazafiakat lehetne számba venni, kik a szelidebb tudományok előmozdítására törekedő fáradhatatlan buzgóságok és szép elme-szüleményeik által gyémántra méltó neveket nemcsak a késő maradékokra terjesztették, hanem az örök halhatatlanságra is fel-emelték. De kiváltképpen főt. Uraságod ékes tiszta magyarságával, minden erőltetés nélkül talpra esett gondolatait természetesen kifejező kinyomásaival, a régiséget hamvaiból kifejtő munkás készségével, egy szóval a magyar litteraturáról nyert bokros érdemeivel ezeket messze fölülmulja és megelőzi szinte azért nálunk

¹⁾ Bodnár Zsigmond „Pesti Napló“ 1876. aug. 5.

a halhatatlanságnak legfőbb polcára ím ez versekkel felemeltetett:

Amíg él Dugonics: él addig nyelve Hazánknak;
Ő pedig él örökön: örökön él hát Haza-nyelvünk!

De ezentúl érzékeny magyar szíveinkben ugyan azon főt. Uraságodnak elomolhatatlan oszlopot is állítottunk, ily aláírással:

Dugonics András urnak
Örök emlékezetére
Szala vármegyei Nemes Ifjak
S Kisasszonyok.“

Ezt a levelet mindjárt az „Arany perecek“ megjelenése után írták Dugonicsnak a zalamegyei nemes ifjak és kisasszonyok, végül kérik még őt nagy szívességgel, hogy „hulladék ideit“ mint eddig úgy ezután is a hazának s a haza ügye jobbitására szentelje, Macskási Juliannának szerémi hercegségben esett történeteit pedig írja meg mentől hamarább, mert igen várják az „erkölcsös kisasszonyok.“

Ha egy író művei kelendőségnek s köztetszésnek örvendenek, bármennyire elítélhetők lennének is más szempontból, irodalmi értékkel okvetetlen bírniok kell. És ha Dugonicsnak egyéb érdeme nem lenne, magában véve már elég érdem az is, hogy az illető közönségnek ízlését eltalálván, felkeltette az olvasás vágyát s egyengette más, jobb írók útját. De Dugonicsnak ennél jóval több érdeme van, mit Etelkája s ennek a nemzeti szellem felébresztésére tett mély hatása is fényesen igazolhat. Érdeme még regény-meséinek egyszerűsége. Ő nem folyamodik a korabeli regénymesék csodálatos bonyodalmaihoz, minden erőszakosság és keresettség nélkül szövefonja történeteit s a mesét mégis oly csinosan

kikerekíti, hogy kisasszonyaink lassan-lassan elfeledik a külföldi termékek lehetetlen hóbortjait, s Etelka és Macskási Julianna győzelmeskedő alakjai fölött sírják el érzékeny könyveiket.

Lássuk csak az „Arany perecek“ meséjét. Barcsai Ákos fejedelemnek van egy rozlelkű titkosa: Schelmájer, kit némileg tán azonosítani is lehet Lobkovitz-cal. Ez megszereti Macskási Mihálynak, a fejedelem kincstartójának leányát, Juliannát s mivel ez szerelmét visszautasítja, ármányt sző az egész Macskási család megbuktatására. Először is kisüti, hogy Macskási Mihály kincstári számadásában tízezer forint el van sikkasztva, miáltal őt börtönbe keríti; aztán Julianna megalázására Kálmán, szerémi herceg nevében, a fejedelmi udvarhoz intézett levelet kohol, melyben ez bizonyos, az udvarnál elvesztett arany pereceket követel.

Schelmájer a karperecek ügyét becsületkérdéssé emeli s Barcsai a karperecek tolvaja ellen rendeletet ad ki, mely szerint a felfedező tízezer forint jutalmat kap, a tolvaj büntetése pedig gyalázatos halál. Ez irattal ráparancsol a „titkos“ két becsületes papfalvi parasztra, hogy fejvesztés büntetése alatt Juliannát rögtön fogják el s kísérik Kolozsvárra. De ezalatt Julianna már elhagyta a szülői házat s férfi-öltönyben, Julius név alatt, a fejedelem testvérének, Gyárfásnak remetelakát keresi fel, hogy ennek segélyét megnyerve, atyja részére valahogy kegyelmet eszközölhessen. Ugyan ekkor vadászik e tájon a fejedelem s ennek huga Vernika is. Ez utóbbi Gyárfás barlangjában a férfi-öltönyű Juliannát megszereti s magával viszi a fejedelmi udvarba titkosának. Itt igen jó dolga lenne; Vernika kisasszony s ennek barátnéja Apalin,

szerelmes hizelgésekkel halmozzák el, melyeket a leány-ifjú minden veszély nélkül viszonzhat; de egy kockáztatott kísérlete, melyet atyja érdekében a fejedelemtől tesz, nem sikerül s kétségbeesetten hagyja el az udvart. Bálint, Julianna fivére, szintén hasztalanul könyörög a fejedelem előtt s hasonlóképen bujdosásra adja a fejét. Az erdőben találkozik hugával, ki, miután megismertette magát, megesketteti Bálintot, hogy atyjok érdekében mindenre kész s előadja kétségbeesett tervét, hogy őt — mint a kinek a gyanús karperecek valósággal birtokában vannak — Bálint kötözzé meg, a jutalmul kitűzött tízezer forintot vegye fel s atyját huga életével váltsa ki. Bálint erre természetesen nem akar ráállani, sőt huga helyett magát ajánlja. A nemes vetély közben Náthán, a fejedelem udvari zsidója arra megy, gyanúja támad a keresett karperecek iránt, parasztokat csődít elő s Juliannát el akarja fogatni. Ekkor Bálint, minthogy az elfogatást már nem lehet kikerülni, megkötözi hugát s Kolozsvárra kíséri. Vernika mindent elkövet, hogy Juliannát megmentse. Kieszközli, hogy ne Schelmájer (az ezen dolgok alatt sehol sem mutatkozó titkos) hanem Vida, egy becsületes magyar úr legyen a vallató bíró. De Julianna nem enged; makacsul megmarad a mellett, hogy az arany pereceket ő lopta el. Vallatja Gyárfás is: mind hasztalan s így Julianna csakugyan a siralomházba jut. Elérkezik a kivégzés gyásznapja is — Julianna már fenn van a vérpadon, a bakó már sújtani készül, de egyszerre megjelenik Kálmán, a szerémi herceg s a kivégzést meggátolja; a gyásznapból ünnep lesz, mert Kálmán herceg felfedezi, hogy Julianna neki édes testvére, kit Macskásiné gyermekével kicseréltek; a kar-

pereceket is ő adta Juliannának atyja kiváltására s ő most azért jött, hogy nővérét Szerembe, haladókla anyjokhoz vigye. Schelmájer, a gonosz de megtérő titkos száműzetésre, Náthán zsidó ötven botra íteltetett: az öreg Macskási pedig, kinek számadására nézve Schelmájer bevallja, hogy ő ferdítette el, kiszabadul.

Eddig a regény meséje, mely — a kimaradhatatlan gyermek cserén kívül — valóban szokatlantul egyszerű. A szülői és gyermeki szeretet dicsőítése, mely Dugonics szépirodalmi műveit mindvégig átlengi, nyilván arra céloz itt is, hogy az idegen fércművek maszlagát szelidebb erkölcsök felmutatásával utáltassa meg. A regénynek sem bonyolítására, sem megoldására nem használ rendkívüli eszközöket. Egyszerűen, minden mesterkélt-ség nélkül foly az egész.

Költönk itt is, mint mindenütt, első sorban magyar akart lenni s másodsor: némi történeti háttérrel érdekesíteni elég ügyesen kigondolt meséjét. De nem elégszik meg a történeti háttér könnyed odavetésével, hanem regényeiben mellékes célja több történetírónk nevezetesebb és néha kuriózumba vágó adatainak megismertetése.

Így Etelkájában ott szerepelnek egy csomó jegyzettel Leo császár, Dobner, Stritter, Simocatta, Nicephorus, Theophanes, Béla király névtelen jegyzője, Kaprinai, Kézai, Turóci, Bonfin, Sigeibert, Frising, Belius, Herodot, Jornandes, Katona stb. az Arany pereceken pedig Apor Péter uram a régi erdélyi szokásokat tárgyzó kézirati munkájával. Ezeket aztán a mi jó Dugonicsunk derűre-borúra szerepelteti, már csak azért is, hogy olvasóinak egy vagy más régi szokásról felvilágosítást adhasson.

Rajta volt Dugonics, hogy az Arany pereceket is magyar szellem lengje át, de e célját csak részben érte el. Minden erőlködése és jóakarata dacára sem tudott a Mária Therézia-féle copfos korszakon felülemelkedni, túlszárnyalni s bár Apor Péter mellett erősen buzgólkodik; hősei és hősnői bizony mégis idegen modorral, rizsporos hajjal és franciásan elkurtított mentében jelennek meg s meséje eseményei ép úgy végbe mehetnének valahol a fekete erdőségben, vagy Lotharingiában, mint Kolozsvár piacán. Az erdélyi udvarnál, Barcsai alatt, II. Leopold idejébeli rangfokozatok vannak. A bakát „strázsamesterré“ s a kapitányt „főstrázsamesterré“ nevezi ki a fejedelem. Bármennyire hitte is Dugonics, hogy magyar életet fest: nem azt festette. Ő egy képzeleti életet festett s történeti hátterei soha sem bírtak összefolyni, összeegyezkedni e képzeleti élet eseményeivel és alakjaival. A régi korból előkeresett szárnyfalak fel vannak állítva, de köztük nem a nekik megfelelő alakok mozognak és azért igen túlbuzgó ítélet a „Dugonics-Album“ íróinak részéről, midőn az „Arany perecek“-ről azt mondják, hogy „nevezetes kútforrás gyanánt is tekinthető e mű, minthogy az akkori erdélyi udvari életre meglepő fényt derít!“ Költőnkben hiányzik az élettanulmány, az aesthetikai ítélet s az egyénítési erő s mégis e nagy hiányok dacára oly magasan áll olvasói felett, hogy ezek valódi élvezettel gyönyörködhetnek regényeiben! Igen, mert a nemzeti emlékek végkép feledésbe merültek s most jól esik látni, hogy azok előkeresésében fáradozik s jeleníteni próbálgatja a multakat; lelkesítő látni azokat a nagy erkölcsöket, ha még oly lehetetlenül naiv világításban is; az erények ama hosszú

harcait, melyek nem maradnak diadal nélkül s az ármányos cselszövőket, a kik vagy tótok, vagy németek, de sohasem magyarok s mindig orrukra buknak és fejüket törik az igazság trónja elé űzve. Oly időkben, minő Dugonics kora volt, akarni is nagy érdem s a mi derék öregünk jóakarátán ugyan nem mult semmi sem.

Irálya az Arany perecekben is, mint Etelkában tiszta magyar s mint érdekes tüneményt említhetjük fel, hogy az egész regényben csak egyetlen idegen szót találtunk, a „subordinatio“-t, de ez is gúnyoros, tréfás értelemben van használva. Előadása könnyű és sokszor röpke, mint egy franciáé: lélektani fejtegetésekbe, hosszabb leírásokba, vagy a helyzetek szigorú részletezésébe sohasem ereszkedik: az akadályokon könnyedén surran át. S ép e könnyedségének köszönheti, hogy képtelenségei nem sértők és nem boszantók. Úgyesen vannak eltakarva. A gyors párbeszédezés rohamosan viszi előre a cselekvényt s nem igen enged időt arra, hogy az az aesthetikailag teljesen fejletlen közönség, mely olvassa, sokat okoskodjék az események valószínűségén vagy a lélektani lehetetlenségeken. A k k o r még nem veszik észre ezeket a nagy botlásokat, melyek ma végkép tönkretennének egy regényíró s így, ha a mai kritika szemüvegén át tekintjük ama regényeket: bizony a jó öreg borostyánait megglehetősen le kell leveleznünk. Először is: a legjobb akarat mellett sem hihetjük el meséit, már pedig a hihetőség főkéivánalma a csodálatosnak. Ily hihetetlenség, sőt képtelenség Macskási Julianna magaviselete s megjelenése a fejedelmi udvarban; képtelenség a fejedelem s ennek testvére (Gyárfás) közti viszony; a titkosnak ügyetlenségei, oktan távol-

maradása s teljes tétlensége, midőn már összetor-nyosulnak a vészfelhők feje fölött; képtelenség, hogy Juliannát anyja a férfi-ruházat miatt fel ne ismerje stb. stb.

A jellemekkel is csak így vagyunk. Ezek még alakokká sem igen idomulnak. Legsikerültebbek az alsóbb néposztályból vett alakjai, így az Arany perecek Dongója és Kákája, a kik a maguk egészséges gondolatait jó népies nyelven tudják kifejezni, mint például, mikor Macskási Mihály balsorsán sajnálkoznak: „Igy van dolgok a nagy urak szolgálinak! Ha jók hozzánk, nem sokáig tartanak. De bezzeg ama kemények, kik hátunkról szíjjakat szabnak, kik előtt még lehelni sem merünk jóformán, kik csak azon vannak, hogy (igazán, nem-igazán) élire rakják a tallérokat: már ezeket eltartja a föld, ha enniök se lesz is valamit. Ama jó tisztjeink, kik velünk keresztény, nem tatár módra bán-
nak, mint a tavaszi hó, egybeolvadnak!” De a néptől vett alakoktól kezdve fölfelé majdnem rangfokozat szerint halaványulnak az alakok, úgy, hogy a fő-fő emberek közül mindenik elmondhatná a másik mondókáját. Egyik sem törekszik arra, hogy indultalaival s nyelvével valami olyast tükröztessen vissza, mely megfelelne egyéni jellemének s annak ha nem is egészen kifolyása, de legalább némileg színezője lenne. Alakjai legtöbbször egy-egy elvont érzelemnek megszemélyesítői s mint a görög tragédiákban a karok és a főszereplők: jók és rosszakra oszolnak; az erkölcs és az ármány küzde-
nek egymással, de valódi méltóság és igazi gonosz-
ság nélkül. Innen van, hogy az öreg úr regényeinek egyik bírálója ezt a megjegyzést kockáztatja: „Alak-
jai hasonlítanak kezdő festők azon tanulmányfőihez,

melyek arca csak egyetlen indulatot, vagy szenvedélyt fejez ki.“¹⁾

Még kevésbé ismeri Dugonics azokat a viszonyokat, melyekben regényalakjainak forogniok kellene. Különösen a szerelmi viszonyokat. Ezek nála oly együgyűen szendék s oly sajátságos módon gyermekek, hogy nem lehet őket mosoly nélkül hagyni. A számtalan közül csak egy példát. A fejedelem kisasszony (Vernika) Gyárfás barlangjában először találkozik Juliannával, kit férfiruhája miatt valóságos férfinak gondol s így szólítja meg:

„Vernika: Valljon mit keresel te itt ezen unalmas magánosságban, kedves kis remetém? pedig még sárga csizmásan? (Ez utóbbi mondatot csak azért írta Dugonics, hogy Apor Péternek a csizmákról szóló hagyományát idézhesse.)

Julianna: (felvonogatván vállait) Kegyetlen Fejedelem kisasszony!

Vernika: (Gyárfáshoz) De ez bizonyára egy remetének igen szép lenne. Ugy vélekedem én is, kár lenne, ha itt fonnyadna.

El is viszi magával az udvarba, lefekteti saját szobájában, odalopózik hozzá s miután feletette, egy az ifjú szépségeit magasztaló monológot tart („Oh be gyönyörűnek tetszik ezen ékes leheverésed!“) beszédét ekként végzi:

Vernika: Mégis édes Juliusom (ez Julianna álneve) kár volna, ha ezen gyönyörű piros ajakidat, melyekkel a kincstartónak kiszabadításában oly erősen dolgoztál, csak egy csókkal is meg nem illelném. — Ezeket elmondván Vernika, kevés időre megállapodott. Mivel tiszta volna benne a

¹⁾ Budapesti Napilap. 1876. 1143—77. szám.

lélek. Előbbeni szavait fontra veti vala, ha megütné-e a tisztességnek mértékét? Így folytatta tovább beszédjét: De valljon nem véték-e ez? Avagy, ha nem véték is, nem valóságos jele-e hanyatló szemérmemnek? Oh ki mondhatná ezt felöllem, hogy azzal vétkezem? Olyan szívből jön ezen indulatom, mely a szerencsétlenül szánakozik és az erkölcsöt nagyra tudja becsülni. Édes kedves Juliuskám! — Ezen szavai után leereszkedett Vernika kedves Juliuskához és annak ajkait gyengén megcsókolván, magát az ágyszék mellé levonta.“

Később egy ájulási jelenetben, a fejedelem kisasszony ismét Juliusa ágyára ül s a szíverősítő italt maga adja be az idegen ifjúnak, ki megtiltja, hogy a fejedelemkisasszony az orvosságos kanalat, melyet maga is használt, megtörölje. Sőt a nagy családi ünnepélynél, az udvar szemeláttára is, maga ad be orvosságot a szerelmes Vernika a még mindig Juliusnak tartott Juliannának.

Különben, mint már említettük, a mi jó öregünk csak azért foglalkozik e szerelmi jelenetekkel, mert mint regényíró, nem lehet el nélkülök s a közönség is kétségkívül igen zokon venné, ha a szerelmi gyötrődések hiányzanának. Dugonicsunk jól tudja: mi kell a közönségnek, ismeri annak ízlését s bizonyos róla, hogy hatni fog — ő legfőleg csak abban hibás, hogy egyszerre sok szerepet vállalván magára, a morál tanító gyakran feledteti vele az aesthetikust, a nyelvész pedig a regényíró.

Az „Arany perecek“-et a „középrenden levő magyarainknak számokra készítette“ s e regényben már „minden szavak tulajdon értelmekben vannak,“ nem úgy mint Etelkában, melynek célzatait a „tanultabb elmékhez szabta.“ De csak célzatait, mert

mint már említettük — irálya semmivel sem választékosabb, vagy előkelőbb Etelkában, mint az Arany percekben. A közönség Macskási Juliánna történetét is nagy lelkesedéssel fogadta s ha Etelka — ezer példányban nyomattatva — három kiadást ért, az Arany percek, két ezer példányban kerülve a könyvpiacra, szintén megérte a második kiadást. Akkor pedig nem volt hétköznapi esemény (mikor még ma sem az!) egy-egy kiadáson oly könnyedén túladni. Nyilván látható: mennyire érdekelték e regények a magyar közönséget, ízlésének mennyire megfeleltek, s hozzá gyarapították sokasították az olvasók számát, a kikre ennek a küzdő, vívódó irodalomnak bizony nagy szüksége volt.

Dugonics egészen beleélte magát a regényvilágba. Nemcsak közönségének volt kedves ez az új világ, de magának az írónak is, kit regényeinek nagy sikere teljesen meggyőzött arról, hogy jó uton halad s valódi hivatását követi. Képzete szabadon röpködhetett az új világ végtelenjében, sem idő, sem tér nem korlátozták. Teremthetett alkothatott tettségére szerint s alakjai, melyeket kiemelt a sötétségből, folyton körülötte jártak a napvilágon is. Nem tudott tőlök szabadulni. Minthogy elég irgalmas volt hozzájuk s nem hagyott elveszni közülök egyet sem, sőt nagy erkölceik, nagy erényeik miatt regényei végén boldog élettel jutalmazta meg őket: e harcban megedzett, ármányokon diadalmaszkodó alakok váltig kísértették az öreg urat s új szerepeket kértek tőle mindannyiszor, valahányszor csak új regénytervvel foglalkozott. Valóban, — első regényeinek alakjait oly nagyon megkedvelte Dugonics, hogy nem tudott rólok lemondani s nem tudott tőlük megválni. Etelka nagy küzdelmek s

ármányok után végre boldog lesz Eteléjével, — de költőnk nem elégszik meg azzal, hogy e „ritka kisasszony“ regényét befejezze: az új asszony rögtön egy új regény központjává lesz s elkészül „Etelka karjeli története,“ melyben új viszontagságok s megpróbáltatások árán ismét teljes diadal a befejezés.

Igy az Arany perecekben is szerencsésen megoldva regénye csomóját s Macskási Julianna megérdemlett győzelmével végezve be a mesét: az utolsó sorokban már jelzi, hogy Julianna „balszelek fúttával“ indul a Szerémségbe s csak ott érik el majd őt a valódi bajok, melyeket más alkalommal fog tüzetesen, hosszan leírni. És a zalamegyei „erkölcsös kisasszonyok“ rendkívüli kíváncsisággal és érdeklődéssel várják is a regény folytatását.

„Jolánka“ története is folytatása „Etelká“-nak. Új regény, a régiből kiindítva, tovább szöve s szerzőnk „Jolánka“ egyik jegyzetében kéri is az olvasót, hogy minekelőttie „Jolánka“ olvasásához fogna, olvassa el elsőben Etelkát, azután az „Etelka Karjelben“ című történetet is, másként Jolánkának esete homályos lészen, mivel ama két említett könyvvel össze vagyon fűzve. Ha Etelka egész élete regény, illő, hogy leányának, Jolánkának is legyenek viszontagságai, gyötrelmei s diadala. Igy szövi-fonja össze Dugonics első regényeinek meséjét, alakjait, s történetöket oly élénken képzei, mintha csakugyan köztük járna, tanúja lenne életöknek, küzdelmeiknek ott, azokon az ismeretlen, messze tájakon, melyekre szeliden leborul a regék ezüst köde. „Jolánka“ terjedelmesebb munka az előbbieknél és meséje is regeszerűbb, szövevényesebb, sőt egy-egy jelenete közel áll a tündérieshez; így

például Gyulafinak (a regény hősnőjének) eltévelyedése, találkozása Kalétával (ki álnevével nem más mint Jolánka), a Kaléta pártája által okozott bonyodal-
mak, Gyulafi bujdosásai, kalandjai, képzelgésai és álomlátásai stb. csakugyan inkább tündérregébe mint történelmi regénybe illő részletek. De Dugonics e regényét Benicki Jolánka „unokája szülöttének“ számára írta, ki ekkor még csak négy éves volt; költőnk nem a Zsolt korának ismertetését, de jó, erkölcsös olvasmányt akart örököül hagyni a kis unokának, azért írja az előbeszédben neki: „Meg fogod ezen, nevedhez hasonlító könyvemben látni azokat, melyekhez ragaszkodnod s melyektől futnod kölletik. Szép volt Jolánkában anyjához való azon engedelmissége, melylyel odahagyván hazáját külországba ment és ott magát az intézet szerint viselte. Mátkájának, kit már régen elrendeltenek számára, állhatatosságát két ízben megpróbálta és mivel benne anyjának kívánságait nem látta, ugyanazért elhagyta. Szép volt Jolánkában az is, hogy szeretőjének elhagyása után, senkit állhatatosan nem szerethetett. Őtet maga után édesgette és minek utána valóságos jó szívét tapasztalta, vele örökre összekerekedett.“

Íme, itt is előtérbe lép az erkölcs-tanító s a szülék iránti szeretet, engedelmisség, mint sarkalatos elv jelenik meg. Dugonics nem is gondol arra, hogy hőseit és hősnőit összeütközésbe hozza a világrenddel: ők teljesen megfelelnek regénybeli kötelességeiknek akkor, ha jók és erkölcsösek; csak érzelmeket személyesített velők s indulataik és szenvedélyeik számára — talán készakarva — nem teremtet helyzeteket, nehogy ez által erkölcsöik

csorba essék, vagy ő legyen kénytelen fölvelt irányától eltávolodni.

Annál kellemesebben lepi meg az olvasót, ha látja, hogy néha az öreg úr mégis belesodródik regényeinek alakjaival egy-egy kikerülhetetlen helyzetbe, a hol végre az indulatok is beszélhetnek s kötelesség és szenvedély szemközt állnak egymással. Így Jolánkában, a regény vége felé, midőn Gyulafi hajójával már meg akar indulni, hogy mindörökre megváljon a karjeli birodalomtól: Jolánka titkon s férfiruhába Gyulafi hajójára szökik, s midőn Etele, a felbőszült apa jön és leányát visszaköveteli, irtózáttal gondolva arra, hogy az mit cselekedett, ez így felel meg neki:

— Azt cselekedtem édes atyám, a mit megátolkodott szívedre nézve cseleködnöm kellett. A gondos természetnek szent szabásait követtem! Annak birtokába jutni kívántam, kit régtől fogva szerettem. Kincseidből, tartományaidból egy fillért, egy talpalatnyit nem kívánok tőled. Hárítsd ezeket kedves testvéreimre. Megelégszem Gyulafival, ki nekem mind kincsöm, mind tartományom s mindenöm!

Érdekes részletei e regénynek Gyulafi lantolgatásai. A két vaskos kötetben számos költemény található, kesergő, gúnyoros s vidám nóták, melyeket Gyulafi hadnagy énekelget, hol a saját, hol a mások mulattatására. Ezek közt több van, melyeket Dugonics Faludi költeményeiből vett át, de hol megrövidítve, hol átalakítva; így a „Tavaszi,“ „Tarka madár“ stb. címűeket. A „tavaszi“ megrövidítése (nyolc versszakból ötre) határozott előnyére válik a költeménynek s egyes szavainak, sorainak átalakítása szintén érdekes világot vet Dugonics

népies érzékére. Közlését nem tartjuk teljesen feleslegesnek.

Faludinál:

Királyi multság erdőkben sétálni
Árnyékos utcáin fel s alá járkálni;
Fülemüle éneklésén,
Gyenge szellők legyezésén
Örömet nevelni,
Kedve szerint élni.

Az olcsó nyulakat a bokorból kiverni
Fiatal madárcák fészket felkeverni;
Hegyet völgyet megkerülni
Friss források mellett ülni,
Ebédhez megtérni,
Jó lakáshoz férni.

A setét gondokat magas szögre tenni,
Feladott ékekből jóízűen enni,
Enni, meg nem csömörlni,
Közbe vigan beszélni,
Friss borokat inni,
A vizet dicsérni.

Diana udvarát megint látogatni,
Ernyős sátoriban, mint reggel, mulatni;
A kakukkal szerencsáját
Megpróbálni, jövődjét,
Hegyek ellen állni,
Echóval tréfálni.

Pintyőke sirását, galambnak nyegését,
A játékos rigó hangos füttyülését,
Gerlicének busulását
Társa után bujdosását
Szemre fülre venni
Más gonddal nem lenni.

Dugonicsnál:

Fejedelmi élet erdőben járkálni
Árnyékos utcáin föl s alá sétálni.
A madarak éneklésén

Gyöngé szellők lebegésén
Mindent jónak vélni,
Senkitől sem félni.

Anyányi nyulakat bokrokból kivenni
A sűrű cseréket „Ámrád“-dal¹⁾ keverni,
Högyet-vögyet mögkerülni,
Hivós forrás mellé ülni,
Sódart kihuzatni —
Jó borral csusztatni.

Fölleges bú-gondot fogásra föltönni,
Több jó ételekből jó ízűen önni,
Önni, mög nem csömörlni,
Inni, mög nem részegenni,
A forrást dicsérni,
Jó mászlással élni.

Ismét az erdőket kürttel látogatni,
Fa ernyője alatt viradtig mulatni;
Kakuk által szerencsáját
Próbáltatni jövendőjét
Hegyek ellent-állni,
Viszhanggal tréfálni.

A pintynek szökését, galambnak nyögését,
Bujkáló rigónak hangos füttyülését,
Gilicének buliklását,
Társa után búsulását
Szemre fülre vönni —
Ögyebet se tönni!

„Jolánká“-ban is ugyanazon erényeivel és hibáival találkozunk Dugonicsnak, melyekkel előbbi regényeiben. Ez is gyorsan készült munka, — de, bár hosszabb idő alatt írta volna meg s több gondal, akkor is csak a kezdődő regény egyik terméke lenne, melynek méltánylásánál nagyon figyelembe kell vennünk az író őszinte jóakarátát s az akkori

¹⁾ Vadászati „hajrá!“ kiáltás.

közönség ízlését. E regényeket mohó vágygyal kapkodta el a középosztály, a nép, s megértette mindenki, a ki csak olvasta őket. Nem volt azokban semmi túlhajtott, magasságos; meséikkel, alakjaikkal és nyelvökkel teljesen azon a fokon álltak, melyen a közönség ízlése. S Dugonicsunk vetélytárstalanul működött e téren jó sokáig; az egyetlen volt ebben az időben, a ki az „összes“-nek dolgozott s a nép nyelvét bevonta az irodalom körébe, megtalálva neki a kellő formát, nem úgy mint Baróti Szabó Dávid, a ki ugyanekkor a magyar társadalomból vett életképeket classikai alakok nyügei közt mutogatta be közönségének hatástalanul.

VII.

Dugonics irodalmi munkássága.

Nem lehet célunk Dugonics műveit egyenkint kritikai vizsgálat tárgyává tenni; ez, a mily háladatlan s hosszadalmas, ép oly fölösleges munka lenne; de annál szükségesebbnek látszik előttünk figyelemmel kísérni őt rendkívüli munkásságában, megismerkedni sokoldalúságával, folytonos előretörésének, buzgalmának s áldásos fáradozásainak rövid történetével s így ez érdemekben megőszült írótt összes működésében s hatásában felfogva, méltányolni.

Alig jelent meg első munkája, *Trója veszedelme*: tudós pályatársai rögtön megtámadták, hogy egy egyetemi tanárhoz épen nem illik, ha anyanyelvén s még hozzá népszerűen ír! Keserű szemrehányásokat tettek neki ép úgy mint Révait megtámadták szerzetének tagjai, a miért pap létére nem

röstelt ujságírónak beállani s a „Hirmondó“-t szerkeszteni. De Révai nem sokat törődött ezekkel az éretlen vádakkal s büszkén írta meg elegyes verseinek egyikében:

— — Sohasem fogok érte pirulni,
Bár mocskát e rend sepreje szórja reám!

Ép így nem vette komoly számba Dugonicsunk sem a latin nyelvet pártoló tudós urak mérgelődéseit, haragját, — de mégis, hogy megmutassa nekik: tudna ő latinul is írni ha akarna, megírta „Argonauticorum, sive de Vellore Aureo“ (Libri XXIV.) című munkáját, s gróf Eszterházy Ferenc magyar udvari kancellárnak s aranyapjas lovagnak ajánlva 1778-ban ki is nyomtatta. Jazon és társainak ismeretes története ez a classikus írók nyomán, de mégis elég önállósággal elbeszélve, a mennyiben Dugonics a kalandok és küzdelmek gazdag és érdekes festése mellett egy pillanatra sem feledkezik meg az erkölcsi célról, sőt az események hosszú sora csak az alapeszmét akarja világosabbá tenni, t. i. azt, hogy nincs oly nehézség, nincsenek oly akadályok, melyeken az állhatatos erény ne diadalmaskodhatnék. („Nihil esse tam arduum, quo eniti virtus non possit.“) Szerzőnk nagy előszeretettel s élénk színekkel festi Jazon férfias jellemét s Herculest, az irgalmat nem ismerő hőst, Jazon barátját.

A mellékalakokra is elég gondot fordított s az elbeszélői részekben kedély, elevenesség nyilvánul. Nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy noha háromezer esztendő előtti dolgot feszeget, mégis előhossa Álmosnak, a scythák királyának, ki abban az időben Chersonesus táján uralkodott, viselt

dolgait is, legalább az Argonauticon latin szövege sem marad minden magyarság nélkül! A tudós ellenségek megbámulhatták Dugonicsunk tollát, képzelő tehetségét s alkotó erejét s az „Annales Helmstadienses“ című folyóirat nem is mulasztotta el és teljes elismeréssel írt kritikát „Argonauticon“ járól.¹⁾

De költőnknek esze ágában sem volt tovább zengedezni a classikusok nyelvén; sőt magyarabb akart lenni mint valaha. Az „Argonauticon“-t csakhamar „Uliisses“ követte, eléggé ügyesen folyó alexandrinusokban, egyszerű tiszta népies nyelven, nem latin tudósok, de a magyar olvasó közönség számára írva. Majd négy év múlva, 1784-ben, mintegy válaszul II. József germanizáló rendeletére kiadta a „Tudakosság“ két könyveit, melyek a második kiadás alkalmával (1798) négy könyvre szaporodtak s melyekben a betűvetés (algebra), a földmérés (geometria), a háromszöggellések (trigonometria) és csúcsos szelések (sectiones conici) törvényeit fejtegeti tanítványai előtt magyar nyelven! Nagy dolog volt ez akkor. Maga Dugonics is jól tudta, hogy nagy fába vágta a fejszéjét, s olvasójához, mintegy elnézést kérve, mentegetődző szókat intéz: „én előttem a jeget senki meg nem törte: töretlen uton vezetlek.“ De Molnár János a nagy munkát, megjelenésekor, elragadtatással üdvözölte: ime! mily „fáradtság, nyelvújítás, nagy elme kellett“ e könyvek megírásához s ez „mind kitellett Dugonicstól.“ Hannulik Chrysostom, jeles deák óda költő, szintén megénekelte ez eseményt. Meg is érdemelte a derék munka a di-

¹⁾ Mercur v. Ungarn 1786. I. 1038. lap.

cséretet és elismerést mert habár írója nem is volt nagyon szerencsés az új szavak feltalálásában (tudtom = axiomata; kéremény = postulata; vétel = theoremata; tétel = problemata; vannak jobbak: miség = quidditas; mineműség = qualitas: jegy = exponens stb.) de tárgyát oly szeretetteljes gonddal, oly kimerítő lelkiismeretességgel, oly bő részletezéssel s annyira szigorú láncolatban dolgozta fel, hogy az akkori viszonyokhoz mérve, a tudákosság könyvét a legjobb kézikönyvek egyikének tarthatjuk. „Ein äusserst mühsames Werk!“ mint a „Mercur von Ungarn“ írja róla, mely évkönyv különben Dugonics matematikai műszavait is nagyban dicséri.¹⁾ Az „Annales Helmstadiensis“ is sűrű magasztalásokkal fogadta. S mily nyájas világot vet a mi jó öregünk mindig mások javáért munkáló lelkére az a pár szó, melylyel e művét befejezi: „Ha hazámfiái jól fogadják, ne legyen az én dicséretem, hanem az ő — hasznok!“

A „Tudákosság“ könyveit csakhamar, 1788-ban, egy másik úttörő munkája követte, az általános hatást keltett s egymásután három kiadást ért „E t e l k a“, melyről már bőven megemlékeztünk. Majd 1790-ben ismét az „A r a n y p e r e c e k“-kel nyújtott érdekes és vonzó olvasmányt közönségének. Azután azt gondolta magában az öreg úr, hogy „Argonautica“-ját is fölleszti a holt nyelv. penészből s csinál belőle mulattató, szórakoztató magyar regényt, s némely nagyságos elméknek hathatós kérésökre két kötetben 1794-ben ki is adta, hogy „hazája fiait a régi szokásoknak velős megértésében és a hajdani pogány vallásnak tudományában

¹⁾ U. o. 1786. I. 1041 lap.

gyakorolja.“ Valamint Etelkáját azon okból írta, hogy Árpád idejét, mely a magyar írászoknál igen nagy homályban fekszik, megvilágosítsa, szintén azt akarta cselekedni a „Gyapjas vitézek“-kel is, t. i. hogy azon elsötétedett, meg is füstösödött régiséget bár, mint írja, nem kevés fáradságába került, s ide-oda kellett futkosnia, míg a valóságos történetet, mint valami elhánytvetett foltokat, összeresgethette, összeaggathatta, — új világra hozza. S ezt már csak azért is szívesen teszi, mivel benne „édes Eleinknek, ama régi Scitáknak nyomdokait látjuk. Sőt maga is ama híres Medea, a kolchisi királynak hasonlíthatatlan kisasszonya anyai részről valóságos scithai fajzat vala!“ Kéri olvasóit, hogy ezen munka olvasásában elővegyék eszöknek minden tehetségét, mert készakarva és szántsándékkal minden össze vagy on itten zavarva, hogy — annál inkább gyönyörűnek tessen kimenetele. Az első könyv kissé unalmas, száraz, de már a második könyvben kinyílnak azon virágok, melyeknek magvait az első könyvben elvetette. Főcélja különben a „Gyapjas vitézek“-kel is „hazája nyelvének csinosítása, s az olvasók kedvének legeltetése, mert a kettővel minden író megelégedhetik a mostani időben s kik életjékben nevek, hírek után vágyódnak, sokat kívánnak.“ A „Gyapjas vitézek“ nem pusztá fordítása, de gondos s bővített átdolgozása az „Argonauticon“-nak, az alapeszme megtartása mellett, hogy t. i. „nincs oly meredékeny magasság, melyre az igazi erkölcs fel ne kapaszkodhasson.“

Dugonicsunk regényei már ekkor népszerűségök delén állottak, s a vándor színtársulatok „Etelka“ és az „Arany perecek“ jeleneteit színdarabokká alakították át. Éz ösztönözte Dugonicsot, hogy még

abban az évben, midőn a „Gyapjas vitézek“ napvilágot láttak, megírta a „Jeles történetek“ első kötetét („Toldy Miklós“ s „Etelka Karjelben“), a következő évben, 1795-ben pedig közzé tette a második kötetet is „Bátori Mária“ és „Kun László“ című darabjaival. Ezekről alább bővebben!

A „Jeles történetek“ után Landerer fölszólítására, Gyöngyösi István „Költőményes maradványait“ rendezte sajtó alá, mely munka 1796-ban, gondosan s bőven írt bevezetéssel, igen csinos kiállítással két kötetben meg is jelent. Ő szívesen engedett Landerer felhívásának s készséggel vállalta el a kiadást, mert tisztelte s szerette Gyöngyösit, — de, mint az „előintés“-ben írja, e költemények sajtó alá rendezése több fáradságába került, mint gondolta. Lelkiismeretes szorgalommal szedegette össze Gyöngyösi kéziratait, egybevetette az utóbbi nyomtatványokkal s minden előforduló hibájából kitisztította, s „itt-ott — mint egy helyütt kifakad — a nagyobb hibák megjobbítása, mondhatom, talán nagyobb munkámba került, mint Herkulesnek Augias istállójának kitisztítása.“

Ugyancsak Gyöngyösi, vagy tüzetesebben meghatározva: ennek „Kariklea“ című elbeszélő költeménye, s b. Andrási Péter, Gömör vármegye egykori főispánjának az a mondása: „Kár hogy olyan rendetlenül vagyon a Kariklea históriája és nem veszi valaki igazításba“ — adtak eszmét és alkalmat Dugonicsnak, hogy Heliodor „Aethiopikái“ nyomán Kariklea történetét „Szerecsenek“ címmel új életre hozza. A két vaskos kötetre terjedő regény Beniczki Etelkának, költőnk kedves kis húgának van ajánlva, kit ő „drágalátos kis lélek“-nek nevez. Etelka még ugyan nem tud olvasni, mert csak két éves,

hanem azért Dugonicsunk szeretetteljes kedélylyel beszélget hozzá: „édes Etelkám, ha az isten rásegít, hogy eszednek hasznád veheted: tapasztalni fogod, hogy ezen könyvem is sok szép régi, érzékeny és mind olvasásodra, mind kedved legeltetésére méltó és illendő dolgokat foglal magában.“ Beszél Etelkájának a regény főalakjáról Karikleáról, egy „királyi szüleményről“, kit kitesznek az erdőszélbe, de az égi rendelések kegyessége szerint mások megtalálnak, s Görögország Delfus városában föl is nevelnek. „Csudállani fogod — mondja tovább — ezen sok szerencsétlenségek közt forgott drága kisasszonynak nem annyira anygali ékességét, testjének sugár takarékoságát s más efféle kellemetességeit, mint esze élességét és lelkének ennél is nagyobb fölségét, továbbá, hogy minő viszontagságot szenvedött s minő esetekben gázolt körösztyül.“ Regényével egészen meg van elégedve az öreg úr, mert „rendbe szedte azokat az elrongyolott történeteket, melyekben Karikleának fényessége egészben elhomályosodott és mostanában őtet Heliodórosnak nyomdoki szerint úgy fölékesítette, amint csak tőle kitelhetett.“ A kitűzött célnak ez is megfelelt. Elkapkodták; olvasták.

Költőnk nagy kedvvel foglalkozott a történelemmel s a mondai hagyományokkal, csak hogy képzelő tehetsége jóval túlszárnyalta kritikai érzékét s így a történelem is úgy jelenik meg nála — mint regény. Történelmi munkáinak sorát a „Római történetek“-kel nyitotta meg, melynek közrebo csátására „az asszonyi főnek mostan igen módiban levő sok számú fodorításai és csiga bűgjai“ adtak neki alkalmat. E fodorításokat akkor „à la Titus“-nak nevezték. Egyik unokája, Beniczki Teréz, kér-

dezősködött az öreg úrnál ez elnevezés eredetéről s Dugonics a „Római történetek“-kel felelt, melyben aztán a többek közt az is olvasható, hogy „Titus tábornoknak feje a régi római pénzekben ily bugosan legyen kiverve és haja egészen megfodorítva.“ Dugonics a 475 lapra, XII szakaszra (Romulustól a germánok feltünéséig) terjedő munkát 1800-ban kéthónap alatt készítette Szegeden; Livium, Eutropium, de legfőképen Flórust vevén útmutató kalauzul s úgy látszik terve volt tovább folytatni, mert a kötet végén ez olvasható: „vége az első könyvnek.“ A második azonban végkép elmaradt. Ezt a művét is egyik unokája szülöttének, az ötéves Beniczki Miklósnak ajánlotta, hogy majd idővel, „neméhez illendő gondolatokkal foglalatoskodjék, így a férfiséggel (virtussal) is.“

A történelemmel tovább foglalkozva, munkás öregünk a következő (1801.) évben „A magyaroknak urodalmaik, mind a régi, mind a mostani időkben“ című kötetét adta ki tizennégy rézre metszett paizsokkal. Midőn ebben a magyaroknak urodalmaikról emlékezik, nem csupán azokat az eleinket érti, kik Árpáddal bevándoroltak, de háromféle véreinket, úgymint, először is a szittyai magyarokat; másodszer a honni magyarokat (hunokat), kik „BaleMBER“ fejedelem alatt jöttek ki Szittyiából; s végre a csabai magyarokat (avarokat), kiket Csabáról (vagy más néven Uracsról, Urnacsról, Irnacsról!) neveztek el a deák és görög írók. Mindezen különböző névvel nevezett egy magyar nemzetnek jószágait, birodalmait és urodalmait (régii címereikkel együtt) csak abból a hazafias célból ismerteti Dugonics, hogy az utódok láthassák: minő nagylelkű férfiak voltak az ő édes eleik,

mennyit szereztek, keresményöket mily sokáig megőrizték, s bizonynyal azért, hogy minket is takarékosagra s megtartásra szoktassanak.

A „Magyarok urodalmai“-t két év múlva (1803—4.) legterjedelmesebb műve „Jolánka“ című regénye követte, melynek eseményei, meséi már ismét Zoltán tejedelem korában játszanak s melyről előbbi cikkünkben bővebben megemlékeztünk.

Két év múlva (1806.) ismét új történelmi munkával állott elő: kiadta (Beniczki Móric unokaszülöttjének ajánlva) a „Szittyai történetek“ első kötetét s 1808-ban a második kötetet is. A jó öreg úr nagyon lelkiismeretesen akarta e munkáját megírni, — de hiába! gazdag ismereteit ugyan kútforrásból merítette: élénk képzelődésével azonban szüntelen módosítgatta azokat, nem egyszer szójárásokhoz, közmondásokhoz, vagy töredékes hagyományokhoz kötve a történelmet. Ő neheztel Voltaire-ra, amiért XII. Károly életét megírta. „Szép ugyan — mondja róla — de nem való, már pedig a történetek írójának az igazat annak rendje szerint kell előadnia!“ S abban a boldog hiedelemben él, hogy ő csakugyan így adja elő. Neheztel a „bizantini írókra“, kik úgy ellenkeznek egymással, hogy a valót kereső írók azt sem tudják, melyiknek higgyjenek; azután a mostani írók is, egyik a másikat ellenkező vélemények miatt leszamarazza; de ő „annyi esztendeig tanítója lévén a tudakosságnak, nagyon szégyenlené, ha az össze-vissza írott és egybehadart szittyai történeteket úgy nem adhatná elő, hogy a magyar világosan lássa az elsötétedett dolgokat.“ Hogy a munka még világosabb legyen, történetét két könyvre osztotta, melyeknek elsőjében szól a „Scitáknak történeteikről, szokásokról,

kikelésekről, útjokról, de csak addig, ameddig Magyarországnek szélét elérték;“ a második könyvben pedig arról: „mit cselekedtek Magyarországbán és Pannoniában? miként intézkedtek a külföldiekkel Árpád haláláig.“ — Oly buzgó embernél, minő Dugonics volt, nem lehet kétségbe vonni a jóakaratot, csak hogy azért, mert valaki sok esztendeig tanítja a mathezist, s forrástanulmányokat tesz a történelem terén, még nem következik, hogy jó történetíró is válik belőle. Ő az önbizalom bizonyos büszkeségével mondja a „Szittyai történetek“ előszavában: „Tapasztalni fogod — minő egyenes úton járok ezen írásomban,“ de azért sem e munkája, sem egyéb históriai iratai szorosabb értelemben vett történelmi munkáknak nem nevezhetők, mert hiányoznak azokból a tiszta kritikai felfogás és ítélet. Az öreg úr egybegyűjti a krónikások és történetírók följegyzéseit — de nem tudja, hogy mit és mennyit fogadjon el azok közül, csak közli őket halomra; így a tisztán mondai dolgokat is történeti tények gyanánt szerepelteti s a hol külön megjegyzéseket tesz, önálló nézeteket kockáztat: ott nem bíráló szelleme, de képzelőtehetsége a túlnyomó. Mégis e történelmi munkákat sem lehet oly semmiseknek és haszontalanoknak tartanunk, mint a milyeneknek sokan, elég meggondolatlanul, hirdették. Ezek is, ép úgy mint regényei, irányművek voltak a szó nemesebb értelmében; ébresztő szöveg-
zatók oly korszakban, midőn nemzetiségének megővésére kellett figyelmeztetni az elnémetesedés útjára terelt nemzetet. S erre a célra nagyon jók voltak azok.

A „Szittyai történetek“-et még abban az évben (1808.) egy új történeti regénye „Cserei,

honvári herceg“ követte, melynek eseményei Taksony fejedelem korában játszanak. Majd „Radnai történetek“ címmel 1810-ben ismét egy kis munkát adott ki, mely a radnai kápolna csodáit tárgyalja s melyet szerzőnk a bucsújárók számára írt még 1808-ban, Pesten. Az egyetemtől visszavonulva, életének hátralevő éveit is megosztotta a nyájas szórakozások és a munka közt. Így írta meg a „Nevezetes Hadi vezérek“ élettörténeteit (Corn. Nepos és Plutarch után) Beniczki András, hét éves unokája, számára, kit „katonának szánt,“ (1817. Pest) s egyúttal azért, hogy e nagy emberek történeteivel „magyarainkban a bátor szíveket felindíthassa és hogy ezek a nagy hadi vezérek a vezérségre iparkodóknak ösztönt adjanak.“ Majd „A magyarországi várak“ betűrendes leírásához fogott, de az „S“ betűhöz érve, a halál azt mondta: „Satis!“ s gyöngéden kivette a tollat a munkában megöszült jó öreg kezéből.

De még egy nevezetes munkájáról kell itt megemlékeznünk, a „Magyar Példabeszédek és Jelesmondások“ két kötetéről, mely gyűjtemény 1820-ban, — tehát két évre Dugonics halála után — Karácsonyi Chrysostom Ince rendtársának buzgólkodása folytán, szerzőnk arcképével s csinosan írt életrajzi vázlattal, Szegeden, Grün Orbánnál jelent meg. E nyelvkincset, hazánknak különböző vidékeiről, rendkívüli szorgalommal körülbelül negyven éven át gyűjtögette a fáradhatatlan kutató, de büszke is volt rá, mindenkor kedves munkájának tartotta s nemzetére oly kincset vélt azzal örökölni hagyni, mely a magyar nyelv és erkölcsök csinosodásának kitűnő szolgálatokat tehet. A két kötet „Példabeszéd és jeles mondás“ nyelv-

vünknek nemcsak a példákra s hasonlításokra épült ékesszólásait foglalja magában, hanem erkölcsi mondatokban, csattanósan kimondott alapigazságokban is bővelkedik. Ő ezeket — mint életírója mondja — nagyobb részint nemzete szájából, másrészt a bölcsek s műveltebb népek könyveiből a végre szedgette össze, hogy minden rendű, még alacsonyabb sorsú hazafitársainak is épülésökre szolgáljanak. Mert tudta, hogy a huzamos erkölcsi beszédek korántsem hatnak oly mélyen a közönséges emberre, mint a velős és rövid mondások. S bátran állíthatjuk, hogy haszonra nézve bizonynyal vetekedtek ez egyszerű mondatok némely bőbeszédű, s gyakran csak úgy színeskedve papoló erkölcestanító szónoklataival, irataival, melyeket sem hallgatni, sem olvasni nem szeret a nép, míg a rövid és könnyen felfogható igazságokat valódi „oraculum“-oknak tekinti, elméjében forgatja szüntelen s megtartja mindvégig azokat vigasztalásnak, elvnek élete küzdelmeiben és sanyarúságaiban. E kétkötetes gyűjtemény felöleli népünk mindazon közmondását, szólásmódját és példabeszédét, mely a magyar ember gondolkodásának, érzületének mintegy útkrét teszi, de emellett, mint már említettük, nagy számmal találhatók benne bölcselmi és költői gondolatok, arany igazságok, életszabályok, eléggé jellemzetes kifejezésekben, alakzatokban és képekben. Az első kötet husz, a második huszonkilenc szakra van osztva s a példabeszédek tárgyaik természete szerint csoportosítva; így a Békés emberről, Büntetések, Csekélységek, Egyenlőségek, Haszontalanságok — továbbá az okos, esztelen, hazug, kegyetlen, haragos, kevély, ravasz, fecsegő, félénk, fősvény, gazdag, részeges, telhetetlen stb. stb. emberekre illők, oktató, örven-

dező, szomorú stb. neműek. A közmondások többségénél figyelmet fordít Dugonics az ütemességre is, így különböző alakokkal találkozunk, melyekben a hangesés szigorún meg van tartva, pl.

Vén szolgának, vén kutyának egy a fizetése.

Kutya-ábrázatból sohase lesz orca.

Későn nyílt rózsa későn fonnyad el.

Pattog, mint a száraz fenyű stb.

De vannak azután olyanok is (még pedig bőven), melyeket nem a népies használat szerint közöl; bár lehet, hogy itt-ott a kiadók is „megsimították” az eredeti kéziratot. Így igen sok közmondásában fölöslegesen és helytelenül fordul elő az „a” névelő, melylyel a nép nagyon takarékosan szokott élni (A szűnyogban is hájat keres, — A rákban fagygyút nyomoz stb.) vagy egy-egy szóval rontja meg a mondás rythmusát, pl.: „Hadd búsuljon a ló, elég nagy a feje h o z z á,” néha pedig csak a tartalomban rejlik a népiesség, míg a forma teljesen gonosz; ilyenek: „Nagyapja varga volt: mégis Árpádtól mondja magát eredettnak lenni!” „Ki bogár után indul, ganéba vezettetik.” Az is előfordul, hogy az öreg úr maga is készít egy-egy „közmondás”-t, még pedig új és a nép által sohasem használt szavakkal. Ilyen: „Jár a szája, mint a h a d r o n c z n a k” (Barczafalvi rettenes szava a rekrutára) vagy: e b é s z = kutyapecér. De a tizenegy ezeret meghaladó példabeszédés közmondás-gyűjteményben aránylag kevés ily tévedés fordul elő. Bőven közli a változatokat is s egy-egy szó körül a hasonlatok egész tömegét csoportosítja, pl.

Szomorú, mint a kotlós tyúk.

„ mint a fancsali feszület.

„ mint a tőkbe esett cinege.

Szomorú, mint a gilice a száraz ágon.

„ mint a megszedett szőlő.

„ mint a havazó ősz stb.

Jókai Mór a „Néphumorról“ olvasott akadémiai értekezésében*) többek közt azt mondja, hogy „a magyar néphumorból egészen hiányzik a s z ó j á t é k.“ Dugonics gyűjteményében erre is találunk cáfolatokat; íme néhány szójátékos mondás:

Páratlan szépség volt, de most már páratlan.

Ha a szép szépen szól, még egyszer olyan szép.

A nyakas csak akkor hagyja el nyakasságát, mikor lenyakazzák.

Nem minden főtlen főtlen

Nem minden nap vagyon nap.

Várt leány várat nyer.

Nem Bátorban, hanem Futakon lakik. (Gyáva)

Néha a ló is jános — mikor bojtorjános stb.

Szóval a „Magyar Példabeszédek és Jeles mondások“ gyűjteménye a népies szókincs oly gazdagságát rejti magában, melyért a legőszintébb hála és elismerés illeti meg Dugonicsunkat. Magyarázó jegyzeteiből, melyekkel e közmondásokat pazarul ellátta, kitetszik, mily szeretetteljes gonddal foglalkozott velök s Toldy méltán mondhatta el e kötetekről, hogy Dugonics ezekkel a nyelv s a régi phraseológiának oly kútfőjét nyitotta meg, mely a nép emlékezetében még fenn volt apró történetesképpel világosítva, a népszellem ismertetésére állandó a dalék.**)

Az elősorolt munkákon kívül lefordította még Sallust Catilináját s Plautus Menechmusát, megírta a nagyszombati egyetem keletkezésének történetét,

*) Akad. Értesítő. 1860. 123. lap.

**) M. nemz. irod. rov. előadásban. IV. kiadás 258. lap.

több életrajzot, köztük a magáét is és még számos egyéb kéziratban levő apróbb latin és magyar munkát melyeknek elősorolását a „függelék“-ünkhöz mellékelte bibliographiai, részben találja meg az olvasó.

Íme, egy folytonos munkásságban töltött, hosszú életnek sok szép gyümölcse, melyeknek csak futólagos megtekintése is méltányló tiszteletre készíthet bennünket, de e tisztelet kiérdemelt hódolattá válik azonnal, mihielyt e műveknek erkölcsi és művelő hatását is tekintetbe vesszük, melyet keletkezésök idejében a nagy közönségre gyakoroltak. Így együvé foglalva és sorrendben áttekintve őket, megismerkedve tartalmukkal s amaz okokkal, melyek a fáradhatatlan Dugonicsot e munkák megírására, terjesztésére ösztönözték: irodalomtörténünk multjának egy kiváló, tisztos alakja áll előttünk, ki kortársai közt talán legjobban megfelelt feladatának. Nem ábrándozott ő külföldies művelődésről, idegen ékességekről; de korának közönyével szemben büszkén hirdette a magyar egykori nagyságát s bizalommal beszélt a jövőről. A mit alakítás alá vett, a mihez nyúlt, mindent a magyarság jellegével vont be. Tekintsünk csak végig nem-szépirodalmi dolgozatainak tárgyain. A „Tudákosság“, a „Római történetek“, „A magyaroknak urodalmaik“, „A nevezetes hadi vezérek“, „A magyar várak leírása“ stb. — mindezekben ugyanazon félreismerhetetlen nemzeti törekvés vonul keresztül, mely regényein: tudomány, nagy példák, ismeretek terjesztése, vonzó és buzdító olvasmányok által nemzetének minél nagyobb hasznára válni, reménynyel tölteni el a csüggedezőket, megdobogtani a fásulásnak indult szíveket, munkára, tettekre lelkesíteni a népet s az újrateremtett irodalmat oly társadalom

túkrév tenni, melyet többé nem kell féltetni a válságok zivataraitól. Így célokért küzdeni, nemes eszközökkel, mint ő tette s annyi jó hatással, mint a mennyit irodalmi munkássága felmutat: oly dicsőség, mely bizvást megvédi nevét a feledéstől s szellemének joggal követel az utóvilágtól hálát és hódolatot!

VII.

A magyar Thalia.

Magyar játékszínnel rakd meg városidat,
Hódítsd oda hazatérő leányidat.
Ne félj, férjeiket mind oda vezetik,
Egyszer valójában ha azt érezhetik —
Mi furcsák lehetnek tréfás alakosid,
Mi szívet érdeklők komor játékosid,
Mi ékes a nyelvvel az éneklésekre,
Mi erő száll azzal a gyengült szívekre.
R é v a i kézírata a nemz. Muzeumban.

E korszakban, irodalmi és nemzeti életünk együttes ébredésének korszakában, midőn jeleseink egymást iparkodtak felülmulni a lelkesedésben, hazaszeretetben s a kedvező alkalmat látva, mindenki sietett ereje és tehetsége szerint a nemzeti ügyön lendíteni: Pest megyének a Helytartó Tanácshoz intézett egy feliratával találkozunk, melynek egyik szakasza így hangzik:

„A Theatrumnak szükséges volta nyilvánvaló, mert azonkívül, hogy azáltal a nyelv palléroztatik, kellemessé tétetik és terjesztetik, még azt a hasznót is hajtja, hogy a nemzeti karaktert marandóvá teszi és szelidíti.“

A Helytartó-Tanács megmosolyogta a jámbor magyarok e szerény hangon felterjesztett véleményét és azt a megjegyzést tette rá, hogy hiszen még nincsenek is magyar darabjaik, annál kevésbé oly

egyéneik, a kik valamely játékdarabot magyar nyelven előadhatnának.

Pedig hát ekkor már voltak. ¹⁾ Színműveket teremtett volna hát immár ahev lelkesedés, mely egyszerre vágyott két század mulasztásait helyre hozni. Már az érintett felirat is, mely a nyelv csinosbódását és a nemzeti karakter pallérozódását a Theatromnak felállításával hathatósan elősegíteni bizonyítgatta, megemlíti végül, hogy: „ezen közönséges óhajtnak eleget kíván tenni egy Magyar Játszó Társaság, mely annyira elkészült, hogy akármikor kész a Nemzet díszére előadni és magyar nyelven játékméseket játszani, ha arra előbb helyet és engedelmet kaphat.“

De természetesen azok, kik a centralizáció bölcs híveivel még mindig abban a hitben éltek, hogy a magyar nyelv a leghaszontalanabb nyelvek egyike s végkép erőtlen, célszerűtlen arra, hogy a nemzetnek egy nagy újjászületés áldásait nyújt hassa: azok nem hallották Révai és Péczeli eszméltető, buzdító szavait sem a német színügy ellen, mely II. József alatt Budapesten ép úgy, mint a vidéken ugyancsak bőven aratta a babérokat s annyira hódított, hogy e nyelven „némely magyar gavallérok és dámák“ még az ország szívében, Pesten is rendeztek műkedvelői előadásokat. Annál kevésbbé vették észre (vagy, ha igen, úgy hát nem

¹⁾ Révai Miklós „Nap szüze“ Kotzebue „Sonnenjungfrau“-jának fordítása; Endrődy János Bárány Péter, Simai Kristóf, Sóos Márton, Kazinczy Ferenc, Ungvári János részint eredeti drámákkal, részint idegen színművek fordításával kezdtek útat törni. Már ekkor közkézen forogtak Bessenyei színdarabjai is: „Agis,“ „Hunyadi László,“ „Atilla és Buda,“ a „Filozófus“; valamint gróf Teleki Ádám „Cid“-je.

vették számba) egyesek csöndes, elszigetelt működését, mint ezt például az irodalomtörténet feljegyezte Fejér Györgyről, a pozsonyi egyetemesszínjátszótagjáról, a ki nem csak színdarabokat dolgozott által, hanem új életre is költötte a rég elhallgatott tanodai Tháliát, darabjait az „új jövődők reményével eltölt keblek kimondhatatlan örömei közt” társaival elő is adván.

És voltak elegendőek, a kiket a jó példa magával ragadott s hirtelen belátták, hogy a színpad egyik leghathatósabb eszköze lehetne a nemzeti művelődés ügyének.¹⁾ Ezek közt ismét jól esik fölemlíthetnünk Dugonics András nevét, ki 1770-ben Vácott tanítván (az ötödik és hatodik iskolát) „Gyöngyösi” címmel színdarabot írt s tanítványaival elő is adatta.²⁾ Továbbá érdemes lesz feljegyezni Beke Márton körmöcbányai kegyesrendi tanár 1791. máj. 14-én az iskolai ifjúsághoz tartott lelkesítő beszédéből azt a részt, melyben Simai Kristóf, szintén ottani kegyesrendi tanárnak színműírói munkásságáról emlékezik: „Két új dara-

¹⁾ „Vagynak már alkalmas számmal külömbkülömb-féle játékmesék magyar nyelven. De, hogy csak most közelebb valahára mese játékokká válhassanak, azaz, hogy arra készült személyektől élő szóval elmondassanak (mint Frendel kapitány úr 1779-ben Pozsonyban nyomtatott) igen nyomós és hathatós beszédű német írásában „Entwurf zu einem ungarischen Nationaltheater” óhajtja): annak még semmi látszatja nincsen, s nem is lesz, valameddig az írók azon magyarságnál, melylyel némely mese-játékok írva vagynak, tisztábbal és szokottabbal nem igyekeznek ebbeli munkájokat a született magyarok előtt kedveltetni. Magyar Hirm. 1781. 139. lap.

²⁾ Dugonics András Vegyes Magyar Munkái. 10. Fol. Hung. Nemz. Muzeum Kézirattár. 157. lap.

bok vagynak közelebb nálla készen kézírásban. Az egyik „Gyapai Márton“, a második pedig „Zsugori, telhetetlen fősvény ember“ nevezetű. Az első eredeti munka, a másik pedig ama híres francia költő (Poeta) Molière után készült. Annyival nagyobb bátorsággal ajánljuk ezen megnevezett két Daraboknak ügyöket Hazánk nagylelkű fiainak és Leányaínak pártfogásokba, mivelhogy oly szerzőtől származtak, a kinek hasonló szép három Munkái, — úgymint: „A mesterséges Ravaszság“ „Váratlan Vendég“ és „Igaz Házi“ — esmeretesekek már különben is a Hazában. Az elsőt néhány esztendőkkel jádzották volt már ezelőtt az Enyedi Reform. Kollegyiomban, Gyöngyösön, Baján, Kalocsán s Nagy-Károlyban: 1785-ben mind a Pesti, mind a Budai közönséges játéknéző helyeken; 1789-ben pedig a Pest papnevelő Házban is. Nyomtatásban isvagyon.“¹⁾

Tehát volt már némi mozgalom a színügy terén, csakhogy a Helytartó-Tanács a magasból nem látta azt, a mi a mélyben történik. S különös, hogy mindjárt e kezdetleges mozgalmak idejében, karöltve tűnik fel nálunk a színműirodalom két óriása: Molière és Shakespeare. Ime, Molière „Fősvény“-ét Simai Kristóf fordítja, Shakespeare „Hamlet“-je pedig Kazinczy Ferenc fordításában már ki is van nyomtatva, csakhogy nem ismerik. Budán, a Strohmayér úr könyvárús boltjában, ott hever jóformán az egész készlet. De gondoskodnak arról, hogy előlépjen a feledés homályából, annál inkább, mert e könyv emlegetésével a színügy sorsán is segíteni vélnek. Míg Kassán német színtársulat működik, Kassa mellől „Hazánknek egy nagy

¹⁾ „Hadi és más nev. tört.“ 1791. IV. 662. lap.

tekintetű Fija jól érezvén, mely igen fogja segíteni Nyelvünknek elterjedését s gyarapodását az, hogy ha íróinknak játszó színre készített darabjaik nem csak olvastatnak, hanem közönségesen el is játszód-tatnak, nevezetes jutalmat rendel annak a Játszó-Seregnek, a mely Kazinczy Ferenc úrnak „Hamlet“-jét, illendően elkészülvén, Budán el fogja játszani. Az pedig, a kire ezen Rendelés teljesítése bízott, oly igyekezettel vagyon, hogy Hamlet játzsására öszveszerzendő Sereg azután Alzirt, Meropot és Tancredet játsza, és így végtére egy Magyar Játszó Seregünk legyen, a mely, míg kívántatni fog, Budán és Pesten; azután pedig Székes fejeváratt, Nagyszombatban, Pozsonyban, Győrben, Esztergom-ban, Debrecenben, Nagyváradon, Miskolcon, Kassán, Kolozsvárott és Szebenben is mulasson. Ily nemes elősegéllés után, a melyet az említett nagy Hazafi ajánl, nincs egyéb hátra, hanem hogy azok, a kik magokat azoknak a Személyeknek felvállalásokra, melyek Hamletban előfordulnak, alkalmatosnak érzik, Budán a Strohmayer úr könyvtáros boltjában magokat jelentsék és onnan további utasítást kérjenek. Leginkább az fog a felvételendő játszóknak tekintetni, hogy tiszta magyar accentussal szóljanak és beszédeken idegen íz ne ismertessék. Reményljük, hogy az említett jutalmon fellyül Nyelvünknek szeretete, (melynek boldogításával Maradékaink előtt oly méltán dicsekedhetik mostani Századunk) ezen szándéknak teljesítését nem teszi sikeretlenné; valamint más részről azzal hízeldünk magunknak, hogy a megnevezett Daraboknak belső érdeme és a Játszó Személyeknek illendő elkészülések minden Néző helybenhagyását megnyeréndik.“

E tudósítás közlése alkalmatosságával, a „Hadi és más nevezetes történetek“ írói jónak látták a Theatromról egyetmást lapjokba „iktatni“. Röviden előadják annak történetét, felemlítik a külföld jelesebb színműíróinak theatromi munkáit, „mellyekből némellyek Nemzeti Nyelvünkön is olvastatnak immár nagy haszonnal és gyönyörűséggel;“ adnak egy kis poétai receptet is az íróknak, mely így hangzik: „A játék darabok készítőiknek részéről megkivántatik, hogy az erkölcsi Tudományban s a Históriákban kiváltképen járatosak legyenek; tudják a nemzetek szokásaikat s természeti tulajdonságaikat, esmerjék különösen az Emberit is minden oldaláról; szemesek legyenek a vétkeknek lefestésében, nehogy tanítsák s megkedveltessék azokat, éppen akkor, a midőn undorodást kívánnak irántok szerezni a Nézőkben s el akarják velők hagyatni; soha a vétket ne győzelmeskedtessék a virtuson, hanem mindenkor ennek hagyják, avagy csak a játék végén a diadalmat. Az emberi életnek ne csak egy-két, hanem minden nemeit vegyék munkálkodásoknak tárgyául, hogy eszerént, akármely rendből, nemből s állapotból valók vehessenek azokból hasznos és építő leckéket.“ A ját-zók részéről is sok jót kívánnak: „mind arra, hogy jó erkölcsök, mind pedig, hogy a szép és okos maga viselés oskolái legyenek a Theatromok, szükségképen megkivántatik, hogy azok (a játszó személyek) szemén szedett személylek legyenek, kik a nagy világnak s az emberi sok formájú természetnek esmeretségével és a maga alkalmaztatásnak lehetőségével bírjanak; tudjanak érezni és amit éreznek, hathatósan ki is adni; ahhoz a mi elejekbe van adva, ne legyen szabad, a játszás közben, magoktól holmit toldozni s foldozni.“

Továbbá: „hogy a Nyelv mesterei lehessenek a Theatromok és nevezetessen kedves Hazánkban, természet szerént megkívántatik, hogy valamint jó, tiszta s virágzó magyarsággal készültek legyen a játékdarabok: úgy a személyek is, kik által fogtak játszattatni, tökéletes Magyarok legyenek. — A jól intézett Theatrumokban a muzsika is olyan, mely valóságos gyönyörködtetésekre vagyon a füleknek; az úgy nevezett Dekoratiók, vagy különbféleképpen kiszínezett kárpitok, falak stb. pedig a szemeknek. Ezek, a játszóok szép s módos magok alkalmaztatásokkal együtt csalhatatlanul azt eszközlik, hogy a Theatromok a jó ízlésnek is oskolái legyenek. Oskolái lehetnek ezek továbbá a világi élet böles kormányzásának is, ha a mint feljebb is említettük már egy szóval, az életnek mindennemű ágai s nemei felvétetnek a Játékdaraboknak tárgyául: az előre nézők s a jó tanácsot bévevők boldog elő menttek; az okossabbak után nem hallgatóknak s vigyázatlanoknak szerencsétlenségek ellenben, élő példákban szemléltetnek. Hogy többet ne említsünk, oskolái lehetnek végre a Theatromok a Nemzeti virtusoknak is, ha p. o. a Magyar Haza számára készülendő darabokban azon szép tulajdonságok kellemetes ábrázatban állíttatnak elől, melyeket megesmernek a Magyarban más nemzetek is s méltán nagyra becsülnek. Illyenek: a másoknak, még az idegeneknek is, szivessen való látása, a nyájasság, a vitézi bátorság, a forró hazai szeretet, az igazi dicsőségre való nemes vágyódás, a nagylelkűség stb. ha ellenben a visszavonás, a mások megutálásával együtt járó maga hittség s több efféle hibák, a melyektől valamint más népek, úgy (meg kell vallani) nemzetünk sem üres egészen,

magok káros következtetéseikkel együtt adatnak elő. Ezekből, a melyeket eddig mondottunk rövidedőn a Theatrom hasznáról, magától is könnyen megfelelhet ki-ki azon ellenvetésekre, melyeket tesznek még ma is némelyek, kik, ha Theatromról vagy on a szó, már mindjárt valamelly rosztat képzelnek magoknak. Azt nem lehet tagadni, hogy alig van valami, a miben hamarább s könnyebben megcsallathasson a Publikum, mint a Theatromban. De mi ebből mindössze a Tudomány? Az, hogy annál nagyobbra kell lenni a vigyázásnak. Az iskolák által sokszor el nem érte már a közönség óhajtott célját. Kicsoda merné azokat mégis átallyában kárhóztatni? Bőven meg lesz az a szemesség s gondosság jutalmazva, melyet a Theatrom kíván. A Theatromba maga tökéletes jószántából szabadon s önként megy az ember; örömmel várja a látásnak s hallásnak előlkerülendő tárgyait, készen van elméje a bölcs és hasznos reguláknak, szíve a jó és nemes indulatoknak bevétele, az előadásnak módja azt cselekszi, hogy mind egyik, mind másik nyitva maradjon mind végig s a mit bevett, fogadatossan meg is tartsa.“ Hasonló szellemben van írva egy pesti levél a „Magy. Hirm.“ 1785-iki évfolyamában azon alkalomból, hogy „Némely hazájok iránt valóságos szeretettel viseltetett ifjak, az itt, Pesten és Budán levő német játéknéző helynek igazgatói Schmalögger és Bulla urak vezérlések alatt bizonyos társaságot állítottak, hogy minden héten legalább egyszer közönségesen magyarul játszódjanak. Közelebb Voltér „Muhamed“ nevű szomorújátékját játszották.“ ¹⁾

¹⁾ Magy. Hirm. 1785. 990. lap.

Ime, hogy' kell akkor még bizonyíthatni a színpad szükséges és hasznos voltát! A hazafias meggyőződés mily szerény, majdnem félénk hangon nyilatkozik, hogy a megpendített eszmét valahogy népszerűtlenné ne tegye, de részletező okoskodásával s meggyőző fejtegetéseivel közönséget gyűjtessen a zászló alá. Komolyan gondolkodnak Játszó Társaságok létesítéséről s arról is, hogy hát miként is kellene e Társaságokat s a Theátromot szervezni? Erre vonatkozólag ismét igen érdekes a „Hadi és más nev. történetek“ íróinak javaslatát meghallgatni:

„A Magyar Hazában felállítandó Theátromoknak legjobb s legépületesebb volna talán, a mi csekély itéletünk szerint az által vetni meg a fundamentomát, hogy a kisebb városokban ugyan 12 s 20-an; a nagyobbakban pedig 30-an, vagy többen is állanának össze a mindkét Nemen levő előkelő személyek közül s formálnának egy Jádzó Társaságot. A jó rend kedvéért választhatna ezen Társaság maga kebeléből egy Igazgatót, a mellé 4 Segítőt s egy Titoknokot. Ezen hat személyek viselnék a Társaság képét s nevezetnének Biztosoknak, kiknek következő kötelességeik lennének: 1) A Társaság tagjai közül a Theátromhoz megkívántató Tiszteket választani úgymint: Kasszatartót, ki a bevett pénzről számollyon, továbbá a ruhákra, dekoratziókra s más egyéb effélékre vigyázókat. 2) A jádzandó darabot kiválasztani s a jádzók közt a Rollákat telosztani vagy ki micsoda személyt fog jádzani, elrendelni. 3) Az időt, mellyben a megtanult darab fog jádzattani, meghatározni. (Ugy véllyük, hogy a nagy városokban minden héten egyszer, a kissebbekben ellenben kettőben s háromban is elég

volna egyszer jádzeni; ámbár az olyan szép darabot, melyet már jól tudnak a társaság tagjai, gyakrabban is el lehetne egymásután jádzeni.) 4) Minden jádzás után másnap gyűlést tartani és a Kasszatartótól számot venni; a bevett summából mindeneknek előtte a Theatromi költséget tenni meg; a megmaradandó summát pedig akár jó darabok kidolgozására serkentő jutalom pénzül tenni föl, akár tőkepenzt gyűjteni belőle, mellyen idővel más Theatromot lehessen felállítani s a taníttatás és utaztatás által olly alkalmas iffju Magyar Személyeket készíttetni, kikből jövődőre rendes Jádzók válhatnának a Hazában. Ohajtjuk szívünkől, hogy Nemzetünknek boldog virágzását tárgyazó gondolkozásaink ne csak Hazafiúi Álmok lettek légyenek: ily valóban könnyen meg is lehet, ha minden csillámló magyar köntös alatt olly szív lakozik, melly Hazájáért vér s minden a ki Magyarinak neveztetik, igazán szereti magát, Nemzetét és Maradékát.“¹⁾

A mostani műveltség szemüvegén át mindezek természetesen úgy tűnhetnek fel előttünk, mint naiv, ártatlan, ősi állapotok s a sok furcsaságért, melyet ama jámbor okoskodások magokban foglalnak, tán egy-egy kicsinylő vagy szánó mosoly is fakad ajkainkon. De soha, pillanatra sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XVIII-ik század ébredező s tétovázó magyar társadalma áll ítéletünk előtt, egy súlyos, mély álomból ébredező társadalom, mely fölrezenése első idejében, még a szakadozó álmok hálógától nem szabadult meg teljesen s ösztönei is homályosak. De majd hozzászokik lassanként a

¹⁾ „Hadi és más nev. tört.“ 1790. III. 285 s következő lapokon

világossághoz s a mit most ösztönszerűleg megkez-
dett, folytatja majd tiszta öntudattal. Most csak
buzdítsák, lelkesítsék egymást az emberek s tünőd-
jenek, okoskodjanak mentül többet azon, hogy hát
miként lehetne ezt az elnémetesedett s eldeáko-
sodott magyar világot magyarrá tenni erkölcsileg
s szellemileg igazán?

Egy Nyitravármegye-béli nagyérdemű hazafi
erélyesen szemébe mondja a nemzetnek, hogy „a
magyar köntös, csákós süveg, széles fringyia kard
csak külseje a magyarságnak s a magyarságot ne
annyira a ruhában, mintsem a magyar szívben és
nyelvben helyezzék.“ Mert „ha most meg nem vetjük
a magyar nyelv fundamentomát, ki tudja lessz-e
valaha illy alkalmatosságunk? Nem elég ezt csak a
politikumba felvenni, lehet a törvényt is magyar
nyelven szolgálni s pereket is folytatni, csakhogy
mindennek kezdete, eredete „jár nehézség fontjával.“
Hogy pedig a szépnemet is hozzáédesítsük Nyel-
vünkhöz, szükséges, hogy minél előbb egy magyar
Játéknéző helyet állítsunk fel. Ennek legjobb helye
lehetne Pest városában, melly maga is sokkal ma-
gyarosabb Budánál. A Játékház költségét Főembe-
reinknek kellene eleinten valamely részből pótolni,
melly valóban meg is lehetne minden erőltetés
nélkül. Ha néhai gróf Erdődy János német énekeseket
tarthatott s operákat adhatott Pozsonban maga
költségén: ugyan hogy' sajláthatnának Hazánknak
most élő Naggyai annál sokkal kevesebbet fordítani,
magok gyönyörködtetése mellett anyai nyelvek
virágzásának s ezáltal egész nemzetjek boldogságá-
nak eszközlésére?“¹⁾

¹⁾ Hadi és más nev. tört. 1790. III. 223. lap.

Révai Miklós a Budán 1790-ben egybesereglett országos rendeknek 800 példányban osztogatja szét a „Jámbor szándék“-ot, mely egy nyelvművelő magyar tud. társaság felállításának tervét foglalja magában. A honatyák latin nyelven vitatkoznak a tárgy felett s a többség abban állapodik meg, hogy nyelvünk kiművelését s terjesztését nem annyira tudós társaság mint inkább nemzeti játékszín felállításával lehetne és kellene legcélszerűbben eszközölni.

A mint e nagy szót az országgyűlésen kimondták, híre futamodott annak mindakét magyar hazában s néhány lelkes ifjú, mint Pethő Ádám, Sóos Márton, Horváth János és Baranyi Balázs, mintegy szavukon akarván fogni az országos rendeket, Pest városában 1790-ben tüstént egyesültek magyar színjátszó-társulat alakítására. De szép szándékuk többféle akadályon hajótörést szenvedett. Ily hirtelenséggel, ily egyszerre nem lehetett azt létesíteni. Hanem azért nem csüggedtek el s kevés vártatra, a nemzeti játékszínünk megalapítása körül kiváló érdemeket szerzett Kelemen László buzdítására, a már említett Baranyin és Horváthon kívül, Fülöp István, Ráth Pál (az író) Nemes András, Rózsa Márton, Szomor Máté, Popovics András néhány lelkes honleánynyal, minők Moor Anna, Termeczky Fáuni, Nagy Erzsébet, Nagy Mária, — ismét egyesültek a célból, hogy a nemzeti játékszínt hazánk fővárosában megalapítsák s így az országosan kimondott közohajtás valósítva legyen. ¹⁾ E bátor úttörő társaság igazgatónak gr. Ráday Pált kérte föl, ki a megtiszteltetést hazafias készséggel vállalta el

¹⁾ Magyar Thalia. Játékszíni almanach. Szerk. Vahot Imre. 1853. 79. lap.

s azonnal törvényekkel köté le a kis társulatot, mely az előadásra kitűzött darabokból — Igazházi, Talált gyermek, gróf Valtron — már szép sikerrel tartott próbákat. Arra nézve, hogy az ekként alakult magyar színész-társaság a budapesti német színpadok valamelyikén tarthassa előadásait — Kazinczy Ferenc tette meg az első lépéseket, de sikertelenül, Unwerth gróf, a budapesti német színházak bérlője, részint gyűlöletből, részint féltett anyagi érdekből mindent elkövetett, hogy a magyar színi társulat föllépését s lehető meghonosulását a fővárosban erőnek erejével megakadályozza. De Kelemen László vastürelme, kitartása s utánjárása megbirkózott az akadályokkal, diadalt aratott s Unwerth gróf, báró Orczy László és az akkori országbíró, gróf Zichy Károly közbenjárásával kénytelen-kelletlen (és csak hat előadásra) átengedte színpadjait a magyar társulatnak. És így okt. 25. 1790-ben a Simai által magyarosított „Igazházi“ című színdarabbal (melyet két napmulva a pesti német színpadon is ismételtek) megszólalhatott végre valahára Magyarország fővárosában a magyar Thalia.¹⁾

¹⁾ Ez előadásról a „Hadi tört.“ okt. 28-iki száma a következő rövid tudósítást hozza: „A Magyar Jádók mind Pesten, mind Budán eljádzták már Simai Kristóf „Igaz Házi“-nevű darabját. Az Ország Bírája L. B. Orczy ö Excel-lájok, sőt minden jelenlévők tapsoltak örömeiben és igen soknak ítélték első próbában.“

VIII.

Dugonics színművei.

1792-ben, új, nehéz s hosszan tartó küzdelmek után, állandóbb lett a magyar Thalia a fővárosban. A Játsszó Társaság négy hónap alatt 38 előadást tartott, mindig szép számmal egybegyűlt közönség előtt. Rövid időközben kerültek színre: Klementina. Megfizet az öreg harang. Igazházi. Embergyűlölés. A filozófus. Szerelem gyermeke. Az arany percek (Dugonics hasoncímű regényének átdolgozásai¹⁾) A 20 első előadás összes jövedelme 4018 váltó forintba rúgott; a személyzet havi fizetése pedig 564 v. forintba került.²⁾

1793-ban 116 magyar előadás volt, 50 új darabbal. Köztük egy színmű, mely ismét Dugonics egy

¹⁾ Szentiván hó 18-ikán adták először. Az est jövedelme 160 váltó forintolt Szegedi Hiradó. 1877 febr.

²⁾ Mily mérsékelt követelésök volt még akkor Thalia igénytelen papjainak és papnőinek? kitetszik a következő díjazási jegyzékből, mely egyszersmind a sok bajjal megalakult budapesti magyar színtársulat legelső rendes tagjainak neveivel is megismertet bennünket: Moór Anna leányasszony (még akkor a hajadon színésznőt így címezték, a férjest pedig ifjasszonynak) havi díja 30 váltó frt. Liptay Mária l. a. 26. Termeczky Fanni l. a. 26. Török Magdolna l. a. 26. Kelemen Erzsébet l. a. 15. Férfiak: Sehy Ferenc 28. Várady Mihály 24. Láng Ádám 24. Varsányi Ferenc 24. Rózsa Márton 24. Kelemen László 24. Bagolyi Antal 20. Pesti László 20. Pap Gábor 20. Ernyi Mihály 20. Pataky Benedek 15. Lavota János, lánnglelkű zeneköltőnk, mint karmesterök 15 és így a fizetések arányából ítélve, Moór Anna és Sehy Ferenc voltak a társulat legjobb tagjai.

Vahot: Magyar Thalia 84. lap.

regényének (Etelkának) átdolgozása: „Etelka, vagy a megszorított ártatlanság“ Soós Mártontól.

1794-ben 144 előadás, 34 frissen fordított s 10 eredeti új színművel, melyek közt már ott szerepel Dugonics „Etelka Karjelben“ című „szomorkás története“ is. Ezt eleintén „Etelká“-hoz hasonlóan regényalakban akarta feldolgozni, de látva, hogy regényeit mások nyakra-főre színre alkalmazták, hát hogy „megkimélje azoknak fáradságokat, kik ezt a munkát is a Jádzó színre akarnák alkalmaztatni“ ha regény alakja volna: Etelkának karjeli történeteit maga kívánta „színre állítani“. ¹⁾

Hogy' is kerülhetett volna ki a minden hazafias mozgalomért kiválólag érdeklődő Dugonics figyelmét a magyar Thalia gyors emelkedése? Örömmel látta, a mi az ország fővárosában történt, s erősen meg volt arról győződve, hogy a színpad minden bizonynyal megteszi a maga rendkívüli hatását a nemzetiségi ügyben. Rajongott a színpadért s a mennyi tehetségétől kitellett: több őszinte lelkesedéssel és hazafisággal, mintsem valódi hivatással meg is tette, hozzálátván a drámaíráshoz.

„Etelka Karjelben“ nem első kísérlete volt Dugonicsnak. Ő, mint már említettük, 1770-ben írt egy „víg szabású játék“-ot, négy actusban, „Gyönygyösy“ címmel. A „Szegedi Hiradó“ (1877. 15. szám.) e kéziratban lévő színművet „Tárházi“ címmel ismeri s ráfogja, hogy 1789-ben íratott „min-

¹⁾ „Soós, Endrödy urak dicsőségesen fáradoztak, hogy amaz ugyan Etelkát, emez pedig az Arany pereceket szem eleibe tegyék. Iparkodásoknak azon bérét vették, hogy munkájokat mind Magyarországbán Pesten és Budán, mind Kolozsvárott örömezt látták a Magyar szem-fülek.“ Dug. az „Etelka Karjelben“ elő-intésében

den bizonynyal azon alkalomra, hogy legyen magyar színmű a Theatrom megnyitására“. Elképzeli aztán e színdarab ismertetője, hogy Dugonics csakugyan följánlotta „Tárházi“-t, hanem hát Simai Kristóf „Igazházi“-jának adtak elsőséget, mert ebben igen hálás női szerepek voltak.

Ez mind légből kapkodott okoskodás. Nincs semmi alapja; legalább egyetlen adatot sem lehet találni, mely e versengést hihetővé tenné. Azt sem tudjuk, hogy mely kéziratból ismeri „Tárházi“-nak az illető cikk írója Dugonics e kiadatlan darabját, s mely alapon határozza meg, hogy 1789-ben lett írva, midőn a Nemz. Muzeum kéziratárában (10. Fol. Hung. 157. lap.) Dugonics saját kéziratában ott áll tisztán olvashatólag: „Gyönygyösy, víg szabású Játék, melyet előadott Dugonics András kegy. oskolabéli Pap 1770. midőn Vácon ötödik és hatodik oskolát taníttana“. Hogy ugyanerről s nem más színdarabról beszél az ismertető, azt az általa közlött mutatványból s a játszó személyek elősorlásából kiviláglik.

Íme a játszó-személyek: (a muzeumi kézirat szerint.)

G y ö n y g y ö s i. Állapotja: gazdag, kalmár, öreg; ruhája: hálóruhája testén és hálósapkája fején; erkölce: jó ember és szelíd.

G o n d o s i. Állapotja: Gyönygyösi mindenese. Ruhája városi.

Á g y u s i, főkapitány, katonás ruha, ostoba, kérkedékeny.

D e á k y, artium liberarium magister; fekete német ruha; magát nagyratartó; tudományában kevély.

P o l g á r i, városi lakos, ruhája városi, csöndes, jóviseletű.

Sehonnay (Ravasz kay), mindennél minden,
otthon semmi; rongyos deák forma ruha, ravasz.

Trummel, német csapláros, német fehér
kötény, zöld sapka, meglehetősen töri a magyar szót.

Versei, versfaragó poéta; rongyoskás.

Pisztoli, Ágyusinak főinasa; német szolgál-
ruha; csöndes magaviselet.

Peti, Ágyusi második szolgája, dolmányban,
csintalan és hamis.

Tentai, Deáki inasa; német szolgaruha,
tűrhető erkölcsessel.

Veleje ezen játéknak:

Gyönygyösy, egy öreg és gazdag kalmár, se felesége, se gyermeke, se rokona nem lévén, azon gondolkodik, kit fogadjon fiának. Észrevevék e dolgot hárman, úgymint Ágyusi kapitány; Deaky, artium liberarium magister és Polgári, egy városi lakos. Kiki azon dolgozott, hogy férhessenek elsőben Gyönygyösynek kegyelméhez, azután pedig jószágához. Ágyusi vitézségével bátorzkodott, Deáky tudományával; Polgári e kettőnek vesztével. Sehonnainak furcsa esze Polgárit tette szerencsésé.

Ennyit mond Dugonics a víg szabású játék (egyetlen vígjátékának) lényegét illetőleg s mi csak keveset teszünk még hozzá, mert hosszadalmas munka lenne e különben is nagyon kezdetleges színvonalon álló darabot bővebben kivonatolni és ismertetni. Ő, mint láttuk, e „játékot“ eredetileg váci tanítványai számára írta s azért nem készített bele női szerepeket sem, hogy ártatlanul s zavartalanul adhassák elő. Lehet, hogy mint a „Szeg. Hir.“ ismertetője írja — 1789-ben „Tárház“ címmel újra átdolgozta, de semmi esetre sem abból az alkalomból, hogy a

budapesti játszó-társaság ezzel az iskolai vígjátékkal kezdje meg előadásait. Dugonicsnak magának is be kellett látnia, hogy a nagy közönség számára felállított színpad mégis csak másnemű termékeket követel, mint a minők a gymnasiumi ifjúságot gyönyörködtetik. Különben is szerényebb természete volt, hogysem oly nagyon vágyott volna mindjárt elsőnek megjeleni magyar Thália deszkáin. Maga nem ajánlkozott, mások sem szólították fel erre, annyi pedig tény, hogy a játszó-társaság már Simai Kristóf „Igazházi“-ját teljesen betanulva s tudva érkezett a fővárosba. Tudtunkkal „Gyönygyösy“, vagy hát: „Tárházy“ nem is került színre sohasem s hogy írója sem tartotta valami nagyra, kitetszik onnan, mert megőrizte asztalfiókja számára s nem is tett több kísérletet a vígjáték terén.

Láttuk, hogy a gondolkozóbb írók minő aesthetikai szabályokat állítottak fel, minő tájékoztató utasításokkal látták el azokat, a kik netán a drámai műzsa szolgálatába vágytak szegődni. Meg akarták értetni, hogy minőnek kell egy igazi színműnek lenni, mielőtt saját maguknak csak megközelítőleg is tiszta fogalmuk lett volna arról. A sejtés vezette őket s nem az ismeret, az őszinte lelkesedésből származó jóakarat s nem a tapasztalat, vagy a tudás. Azt hitték, hogy az elméletnek a gyakorlat előtt kell járnia és bizonyynyal világító sugarakat kívántak volna hinteni ama homályba, mely igen alkalmas volt a tapogatódzásra és tévelygésre. Irodalom és közönség egyformán gyermek korukat élték s ha akadt is egy-egy Bessenyei, ki pl. Pontyiban¹⁾ egy tősgyökeres, a nemzeti életből

¹⁾ A Filozófus. Bécs 1777.

kimarkolt hétszilvafás nemest sok találó gúnynyal állít elő, midőn ez oktondi fővel, pitykés dolmányban maga akarja képviselni nemzetét és hogy parlagisága még jobban kitűnjék, finom, sima modorú mellék alakokkal van körülvéve: bizonyára nem érte el vele célját, hogy nemzete fiai okuljanak belőle és így a tükörben, mely hibáik és furcsaságaik visszaverésére volt hivatva, csak a pajzán történetet látták, s ez kedves volt, mert kacagni lehetett rajta jóízűeket és nagyokat.

Nem kellett tehát egyéb, mint „történet“, víg, szomorkás, vagy szomorú történet, meglevő regények, mondák stb. párbeszédes földolgozásai s ez könnyen ment. Tiszta szerkezetéről; cselekményről, melyet nem szabad fölösleges kitéréseknek vagy közbeszövéseknek megzavarni, megállítani; színpadi életről, melyben minden alak a kifejlés kedvéért mozog, cselekszik, beszél: lélektanról, mely következetességet kíván; stýlról, melynek a különböző egyéniségekhez mérten másnak és másnak kell lennie: vajmi homályos, téves vagy épen semmiféle fogalmuk sem volt. Így magyarázható meg az a körülmény, hogy a színdaraboknak eleintén meglehetősen gyér száma pár év alatt gomba módra felszaporodott; hozzáfogott, a ki csak értett az íráshoz minden habozás nélkül; maguk a színészek is, sőt 1794-ben a színészársaság első nőtagja, MoórAnna, „Toldi Miklós“ címmel történeti darabot írt, melyet csakhamar elő is adtak.

Mielőtt Dugonics arra a gondolatra jött volna, hogy most már ő is megkísérli erejét és tehetségét a színműírás terén; megelőzték s mások átdolgozásában már két regénye — Az aranypercecek és Etelka — szerepelt a budapesti s kolozsvári színpadokon. Úgy okoskodott, hogy „átdolgozóit“ ezután megki-

méli a fáradságtól s maga végzi el a dolgot helyet-
tök. Hiszen az egész munka nem több, mint párbe-
szédbe szedni egy-egy regényes történetet! Az
olvasó közönség várja „Etelka“ folytatását, mert
tudják, hogy Dugonics, „Etelka“ rendkívüli hatására
hálás gyönyörrel emlékezve vissza, folytatást tervez;
azt javallják neki, hogy ezen könyvét is aszerint
írja meg, mint hat esztendőök előtt Etelka történe-
teinek két könyvét és így „e mostani dolgok ama
két könyvekben foglalt történeteknek folytatásai
legyenek. De a magyar színügy körül támadt
mozgalom eltéríti Dugonicsot régi szándékától s
Etelka karjeli történeteit színdarabnak, szomorkás
történetnek írja meg. Még abban az évben (1794)
ki is nyomatja, a budapesti színészek pedig előadják.

De a világosvári s a karjeli Etelka: óriási
különbség! Nem is lehet őket egymáshoz összeha-
sonlítani. Az az „igen ritka magyar kisasszony“
megválva hazájától, mint karjeli asszony, teljesen
gyarló és színtelen lesz, vitéz urával, Etelével együtt.
Hiába írja történetök folytatásáról Dugonics, hogy
„Soha el nem hihetné, el se gondolhatná az ember,
hogy annyi gyötrelmeken menjen azon ember kö-
rösztlül, kit egyszer a változó szerencse forgó kere-
kére felkapott!“ Nem az a baj, hogy új gyász, új
szerencsétlenségek játszanak bele a történetbe, mely
„Etelka“ regényében eléggé boldog s kibékítő véget
ért; hanem, hogy az itt újra feltűnő alakok csak
nevökkel s nem lelkökkel a régiek; hogy semmi
lélektani alapot sem lehet találni, mely indokolhatná,
vagy kimagyarázná, az erőszakosan rájuk zúdított
gyötrelmeket, helyzetök mondva csinált vigasztalat-
lanságát és bensőjök éktelen átalakulásait. Járnak
szélviharos tengeren, vad szigetek fövenyén, de ép

így járhatnának a levegőben is, mert talpok alatt ugyan nincs a valóságból, az életből egy parány sem.

Etele feleségét, Etelkát Magyarországból Karjelbe hozván, két év mulva gyanakodni kezd ennek „erkölcsseire“, mert hálószobájából egy ismeretlen férfit látott kisuhanni. Rögtön annyira indulatba jön, hogy dühében egy évig hajókáz a „báltai“ tengeren, s midőn visszatér: nem találja Karjelben Etelkát, mert ez meg szegény urát keresni szintén a tengerekre száll, hajótörést szenved s egy vad szigetre kivetődik. Most már végkép elhitesi magával Etele, hogy az ő kedves Etelkája hűtlen lett hozzá s azzal az ismeretlen gazemberrel megszökött. Bújában, keserűségében 16 (mondd: tizenhat) évig hajókáz fiaival föl-alá a báltai tengeren, míg végre egy vad szigetnél kiköt. És itt kezdődik el a tulajdonképeni színdarab. Ezen a szigeten van Etele felesége, Etelka is már tizenhat év óta Kréka leányával. Apró, színtelen, érdeknélküli össze-vissza jelenetek és a fölösleges kitérések egész halmazának lepörgetése után, melyeknek összesége négy szakaszra terjed s melyeknek eltelése alatt a darab központi személye Etele semmi egyebet nem tesz, mint „gyűlöli az asszonyokat“: kiderül a tiszta valóság, hogy t. i. Etelka teljesen ártatlan s ez a tizenhat évig tartó szenvedés tökéletesen fölösleges volt.

Nem tudjuk minő hatással adták elő a budapesti színészek, de annyi bizonyos, hogy Dugonics „Jeles történetei“-nek határozottan ez a leggyengébb darabja. A szétzilált mese, a minden ok nélkül ki- s beszaladgáló alakok, a styl költőietlensége, sőt szárazsága és unalmassága, végre a lélektan teljes hiánya: oly hibák, melyek kétségkívül csak siettették „Etelka“ letünését a színpad

deszkáiról. Szó sem lehetett arról a hatásról, melyet hat év előtt Etelka, a „kisasszony“ tett s Dugonics nagyon tévedt, ha azt hitte, hogy Etelka karjeli történeteivel méltó epilógot ír korszakot alkotó s közkedvességű regényéhez.

De végre is „történet“ volt a karjeli történet is, s úgy látszik ekkor még a színmű-író teljesen megfelelt a várákozásnak, ha valamely történet bármínő zavart és szétfolyó cselekménynyel, dialógizálni tudott s a színészek szintén feladatuknak, ha azt, úgy a hogy, eljátszották. Mesék kellett a közönségnek, e gyermekközönségnek, melynek egészen új volt a színpad világa, érdekesek és szokatlanok annak alakjai, jelenetei meglepők, s nem kevésbbé meglepő, kedves és új maga a nyelv is, mely íme most az érzelmek áráján hullámozva kétségkívül sokat nyert zengzetben, színben és erőben egyaránt. Elég, hogy magyar Thaliája van a fővárosnak, s a színpad közönséget hódít. Az írók is megtesznek annyit, a mennyi tehetségüktől, jóakaratuktól s hazafiságuktól telik. Többet nem lehet tőlük kívánni oly korban, midőn aesthetikai képzettségről még szó sincs, s a drámaírásnak még abc-jét sem ismerik. Nem kifogástalanul jó színdarabok írása és színrehozatala volt most a cél, hanem a nyelv megmentése, fejlesztése. Nyilván látták, hogy erre nézve a színpad a leghathatósabb eszközök egyike. Az írók legnagyobb része tehát hazafiúi lelkesedésből írt, vagy fordított színműveket, ép úgy mint hazafiságból verselt a francia és classikus iskola majd minden tagja. A valódi hivatás szükségességét Verseghy meri először megpendíteni.

Ez évben (1794) Dugonics „Toldi Miklós“ címmel még egy másik szomorú történetet is írt,

hanem (bár megjegyzi: „azon iparkodtam, hogy honni történeteinket vegyem írásomnak tárgyául“) a honi történetekből s jellemekből igen kevés szorult Toldi-ba. Ismeri Illosvay Péter verseit a XVI-ik századból, Rádai Pál s Bél Mátyás jegyzeteit is a magyar nép e kedvelt hősről és dacára, hogy e monda, úgy a hogy fenmaradt, a leghálásabb tárgyat szolgáltathatná egy minden ízében magyar párbeszédes darab megírására, s még hozzá jóízű népies nyelven lehetne beszéltetni minden alakját: ő érintetlenül hagyja a kész mesét s „Toldi Miklós“-ban egy „korfúi történetet szab magyar rá-mára.“ S vajon miért? Halljuk őt magát: „Meg kívántam ezzel mutatni, hogy lehessen a Magyar Játékszínbe magyarul beszéltetni a külsőket is. Nincs is előttem nagyobb éktelenség, mint mikor egy Anglust német ruhába, avagy egy Spanyolországi embert széles bugyogójába magyarul szólani hallok s füleimbe a sok don Pietrók, don Gonzalesek hangzanak.“

Ímé, minő vastag tévedések merő hazafiságból! Dugonics teljesen jogosnak és jónak látja az idegen történeteket magyar rá-mára szabni, az idegen lelkületeket s egyéniségeket a nevek egyszerű megváltoztatásával honi talajra helyezni, nem is álmodozva arról, hogy, ha a szellemet nem bírja magyarrá tenni: munkájának célja végkép el van tévesztve és sokkal idegenszerűbb lesz, mint egy fordítás, melyben a don Pietrók és don Gonzalesek a maguk külföldi egyéniségét s nem a hazudott magyarságot szándékoznak bemutatni. Mert hiába fogja rá Dugonics arra az eredetileg korfúi öreg úrra, hogy az Toldi Miklós; hiába adja neki lakóhelyül Szegedet; hasztalanul szerepelteti a háttérben

Mátyás király fekete seregét: a színdarabban azért mindvégig megérzik a korfúi történet íze s ha közönségünk aesthetikai ítélete akkor csak némileg is ki lett volna képezve: látnia kellett volna, még pedig nem a legjobb kedvvel, hogy a magyar monda herkulesi hőse rútul el van éktelenítve s nagy napjainak diadalai után íme egy tehetetlen, gyámoltalan öreg ember alakjában jelenik meg, a ki holmiféle Szillér-ek s Windplat-ok ostoba, ármányai majdnem egészen tönkre tesznek s kit még szegedi „magyar“ szolgái is galádul, gyalázatosan elárulnak. A mi Toldink egy vessző suhintásával pokolba kergette volna ezt az ármánykodó, cselszövő, gézen-gúz, hitvány csoportot, melynek a korfúi történet magyar kiadásában sikerült Toldi családi boldogságát végkép feldúlni s majdnem őt magát is elveszteni.

Ebből a példából láthatjuk, mily nagy tévedésekre ragadta néha íróinkat a merev, egyoldalú hazafiság (melynek különben akkor elég értelme és haszna is volt) s mennyire feláldozták a szellemet, a lényegét, a gondolatot a rideg formalismus kedvéért!

Hasonló formában akarta feldolgozni Dugonics „még egynehány érdemes Magyarainkat, kiknek emlékezetjeket méltó volna hosszabb időkre terjeszteni.“ Így tervezte Kinizsi Pál s Magyar Balázs történeit, de tudtunkkal — bár ezek is a „feledékenységnek setét tartományában hevernének“ — sohasem háborította meg őket azzal, hogy korfúi történetek rámájába vonta volna vitézi alakjaikat.

Még „Kun László“-ja sem magyar darab. Ebben már van ugyan némi bonyodalom, élénkebb is, mint előbbi darabjainak bármelyike, e mellett a történeti háttér gondosabban van kidolgozva, mint

„Toldi“-ban : mégis hajlandók vagyunk hinni, hogy maga a mese, ha nem is épen korfúi, de ismét valamely „külső országból“ átkölcsönzött történet, mi felől Berényi, Tétényi s a cselszövő Tulon alakjai nagyon iparkodnak meggyőzni bennünket. Kun László léhasága és erkölcsi feslettsége ügyes színi tárgy lehetne más modorban, más lélektannal és más keretben. A király megbízza Tétényit, hogy menjen Berényihez és kérje meg számára ennek Jolánta nevű leányát. De Jolánta beleszeret Tétényibe s ez, hogy a gyönyörű teremtetést a maga kezére keríthesse, királya előtt mondhatatlanul rútnek festi le. Kun László elhiszi s nem is gondol többé a házasságra; így hát Jolánta csakugyan Tétényi felesége lesz. De Tétényi udvari ember, a király „só-hordója“ s feltűnik, hogy feleségét még hónapok mulva se mutatja be a budai udvarban. Tulon cselt sző; értesíti Berényit (Jolánta atyját) hogy Tétényi mily rútul kijátszotta, a királyt pedig arról, hogy Jolánta nagyon szép menyecske. Erről aztán Kun László személyesen akar meggyőződni s izgágakedvelő, ármányos komornokával meglepi Tétényit Tétényben. Álruhában itt lappang már Berényi is, és a találkozás után megindulnak a cifra jelenetek. Berényi, az atya, noha jól látja, hogy leánya él-hal Tétényiért, ezt le akarja vágni, de seholsem találja, mert a király vadászatra csalta s ott meg is ölte azalatt. Berényi most már boldog, azt hívén, hogy Jolánta rögtön királyné lesz. Erőnek erejével Kun Lászlóhoz akarja adni; még férje ravatalánál jajgat, roskadoz, már is oltár elé kényszeríti, oly kiméletlenül, durván bánnak a szegény asszonynyal (egy atya és egy király!) hogy a vadak közt is több gyengédségben részesülne. Szerencsére, végre a

szíve megreped (s ezt még van ideje megjelenteni a királynak is: „Uramért szívem megrepedt. Nagyságodnak pedig szívemből megengedek!“) továbbá a magyarok és a kunok is fellázadnak Buda környékén, László tehát felkiált: „Menjünk Tulon, szaladjunk!“ s gonosz komornokával elmenekül; Berényi pedig jajgatni kezd: „Oh én szerencsétlen ember! Se vőm, se leányom! Oh * az én leányom! Az én kedves Jolántám! — mire Mize, nádorispán ezekkel a bölcs szavakkal fejezi be a színdarabot: „Berényi! a magzat szép isten-adománya. De mely atyák azt megbecsülni nem tudják, bár azoknak macskafiat adna az Isten!“

Már ha csak a Görög és Kerekes által hirdetett aesthetikai nézetek s jámbor vélemények álláspontjáról tekintjük is e darabot: hibáztatni kell Dugonicsot, a miért történeti szomorújátéka megírásakor oly kevés figyelemre méltatta nemzeti tulajdonságainkat. A magyar király olasz brigantiként öli meg Tétényt, a ki különben szintén gyenge, légből előkapott alak; bár becsületes, megcsalja királyát s bár csakhamar feje fölé tornyosulnak a catastropha felhői: tétlen és gyámoltalan; halála oly hatást tesz az emberre, mintha egy bábót látna eldőlni. Tulon valóságos csirkefogó, de a főszemélyek bambasága miatt minden ármánya sikerül. Berényiről szólni sem lehet. Az egy vadállat. Bizvást beillenék buschmannak, karaibnak, vagy orinoco-indiánnak. Dugonics nagyravágyónak akarta teremteni, de egy vér-ebe lett belőle. A király versenyez vele szemérmatlenségben és lovagiatlanságban s azok a jelenetek, midőn Jolántát férje ravatalától mindjárt a nászágba szeretnék hurcolni: természetellenesek a legnagyobb mértékben s un-

doritóan visszataszítók. Meglehet, hogy valamely idegenszármazású rémtörténetben így találta ezt Dugonics, de annál nagyobb tapintatlanság volt, magyar udvari történetté alakítani s általa meghamisítani vagy elferdíteni a nemzeti életet, a nemzeti vonásokat s honi erkölcsöket. Ám a „történet“ végre megvan itt is; a szerkezetben több ügyesség, a bonyodalom-készítésben több biztosság; a jelenetek s kitérések közt alig akad fölösleges; a nyelv is szabadabb s színezőbb; alkalmazkodni látszik az egyes indulatokhoz, hogy azoknak mintegy túkrévé válhasson. Így például, midőn Jolántának hírül hozzák, hogy a király megölte Tétényt s Neszte, Jolánta szobalánya vigasztalni kezdi asz szonyát, ez így válaszol: „Ne szorgalmatoskodjál Neszte. Én nekem semmi bajom. Lásd: nem sírok. El se ájulok. Az egeket se ostromlom, hogy boszúállóim legyenek. Épen nem. Én nyugodt elmével vagyok, mert tudom, hogy az Isten az igazságot szereti. Ha a királynak szelenczéje egyszer megteklik: bizonyosan felbillen. Hagyjatok neki békét, ti mennykövek! Agyon ne sujtsátok! Te föld, hordozd békével, még több ily özvegyeket csinál, a micso-dás én vagyok. Duna vize! el ne nyeld, még tele nem húzza magát, valamint a nádály minden fesslettségekkel!“ (Jeles tört. II. 353. l.).

1794-ben még egy szomorú történetet adtak elő Dugonictól a budapesti színpadon, „Báthori Máriá“-t. Az új színmű, mely dacára, hogy Inez de Castro után készült, Dugonics minden eddigi játékdarabjánál magyarabb s jobb volt, rendkívüli sikert aratott. A közönség őszinte érdeklődéssel csüngött István deli alakján, jól esett látnia nemes hevüléseit s hallania büszke, indulatos beszédét és

szívből megsiratta mind a jobb sorsra méltó királyfit, mind Máriáját, midőn szerető szívök a gyalázatos ármánynak áldozatul esik. Íme, röviden a darab meséje:

Istvánnak első neje, Judit, meghal. A trónörökös királyfi most Báthori Máriát akarja feleségül venni, kivel már régtől fogva boldogan él s kitől gyermekei is vannak. Atyja, Kálmán király s ennek neje, Buzilla, minden áron vissza akarják tartóztatni fiokat e lépéstől. István ellenszegül, mert a trónért sem tudná megtagadni igaz, mély szerelmét. „Vagy hát próbáljuk meg édes anyám! Majd elmegyek veled a vértesi vagy a bakonyi erdőbe; ott mutatok egy százesztendőös cserfát: huzd ki, ha lehet, gyökerestől. Én is segítlek, pedig teljes erőmből!“ Ép ily hasztalan munka szerelmével szemben a kényszer. Hiszen Mária sem vét senkinek. Valóságos angyal. „Virágzik, mint a pünkösdi rózsa, csöndes, mint a holdvilág.“ De nem azért vannak Kálmán királynak bölcs és érdemes udvarnokai, hogy ezt a szép viszonyt jó szemmel nézzék. Oszttják a király véleményét, hogy Istvánnak a trón érdekében egy orosz hercegnőt kell feleségül venni. A király dicsekszik fia előtt, hogy azok a bölcs urak is egyetértenek vele. „Egyet értenek tehát? — kiált fel István — Mondjad nekik, hogy a nap cserebogár, a hold lopótök, a csillagok vargányák és meglátod, hogy veléd egyetértenek!“ De Kálmán bízik embe-reiben s a tárnokmester, Árvai, (eredetileg: Oravec) csakhamar rá is veszi a gyenge elméjű fejedelmet, hogy Máriát, kivel István már ekkor titokban meg is esküdött, gyilkoltassa meg. Az udvar a maga kegyetlen terveivel s a felbérelt gyilkossal, kilopózik Leánvárra, Bátori Mária magányos lakhelyére.

István épen vadászaton van, Kálmán tehát szabadon kérdőre vonhatja az akadémiaszszonyt.

Kálm.: Oh Mária! Mária! Te nagyot vétetél mind istened, mind királyod ellen.

Mária: Én vétettem-e? Hogy lehet tehát oly csendesen szívem? Hogy lehetek ily vidám arculat-tal, ily kinyílt homlokkal mind istenem, mind királyom előtt?

Kálm.: És te ezt minden színlés nélkül, valósággal teheted?

Mária: Igen is, nagyságos uram, minden színlés nélkül valósággal tehetem. Ezt pedig más nem cselekedheti, hanem csupán az, ki mind istene, mind királya, mind főképen maga lelke esmeretének ítélőszéke előtt magát ártatlannak ismeri.

Hanem ezek a szívre ható beszédek nem használnak semmit. Kálmán inti Máriát, hogy készüljön a halálra. Ez megrémül, térdre hull, sír, eseng s a király szíve lágyulni kezd, határozatában ingadoz, megkegyelmez. De ahogy Mária eltávozott, gyenge elméje ismét meghódol vérszomjas tanácsosai előtt s beleegyezik, hogy hát gyilkolják meg Máriát. Ez most hamarosan meg is történik.

Mint a darab fénypontját idézem a végső jelenetek egyikét, midőn Szemerédi megviszi a borzasztó hírt Istvánnak az erdőbe és tudatja vele, hogy Mária meggyilkoltatott.

*

*

*

István: Mit? Meggyilkoltatott? — No most már vehetek egy kis lélekzetet. — Íme, Mária meggyilkoltatott. És én itt élek. Bizony rendes dolog. Azt mondád Szemerédi; Mária meggyilkoltatott? — Meggyilkoltatott tehát? Oh egek

fényei, csak ti vagytok, melyekkel nem birkózhatok. A többi teremtetést összetöröm. Egész testem rázkódik.

Szemerédi: Ezzel árt magának, nem használ.

István: Nem ártok magamnak, Szemerédi. Sőt lássad, új erőre kapok. Mert ama régi, szerető István immár Máriával a koporsóban vagyon; ott nyugszik csöndességben. — De ama boszúálló István, íme testestől-lelkestől itt van. Meggyilkoltatott tehát? Kicsoda Máriának gyilkosa?

Szemerédi: Kérem hercegségedet, mérsékelje meg magát.

István: Kicsoda Máriának gyilkosa?

Szemerédi: Megengedte a király.

István: Elég. Egy szót se többet. Tudok mindenekeket.

Szemerédi: Kérem hercegségedet: a királynénak javallására, távozzon el innét és menjen egyenesen Budára.

István: Mária meggyilkoltatott! — Meggyilkoltatott? Meg-e? — Ezt senkise merészeltette tenni. Még is meggyilkoltatott! Oh igen is: oda lett!

Szemerédi: Menjünk uram Budára.

István: Hol van Mária?

Szemerédi: Leánvárott, uram.

István: Egyenesen Leánvárra tehát.

Szemerédi: Budára, uram. Bizonyosan jobb lesz.

István: Mária! Én téged elhagytalak. Védelmezhettelek volna, de én téged elhagytalak. Már tehát elhagylak tégedet is, minden világi öröm. Te világi nyugalom, örök búcsut tőled is! Te Mária halálának csöndes gondolatja, távozz, szaladj én töllem. De te, boszúállás, Isten nyila és méreg!

legyetek utazó társaim. Gyujtsatok lángot minden tagjaiban. És ha egyszer Máriámnak halálát megboszúltam: porrá égessetek engemet is! — Hol van Mária?

* * *

E kis jelenetből is látszik, hogy Dugonics már figyelt a színi helyzetekre s a lélektani festésekre is több gondot fordított, mint előbbeni darabjaiban. Istvánja, a ki háboruban „hadakozik, mint az orosz-lán s otthon szerelmeskedik, mint a gerlice; tüzes vérével, egyenes jellemével, nagy szívével, töröl metszett magyar alak; Mária, csöndes, szeretetteljes lényével, vonzó jelenés; gyermekeinek s férjének élve, nagy vágyak s bűnök nélkül: tiszta ellentéte a királyi udvarnak, a hol örökösen a trón érdekeit vitatják s szívtelen ármányok szövésével töltik az időt. Ezek eredménye: Mária meggyilkoltatása; büntetése pedig, hogy a meggyilkoltatás után csakhamar kitudódik Mária fejedelmi származása s így a vétek egész súlyával és gyalázatosságával az udvar nyakába zuhan.

A darab, melynek dictiója is elég lendületes és költői, mint említettük: rendkívüli hatást tett, ismételni kellett egymás után többször s maga Dugonics örömmel írja róla: „Tetszett igen is a Játékszínbe gyűlt érdemes szemlélők előtt és közönségesen mind Pesten, mind Budán előadatván, így ítéltek a darab felől: hogy még ennél kellemetesebbet nem igen jádzottak a Játszó személyek; holott Láng úr Istvánnak, Rehák ifju asszony Batori Máriának személyét egész meglelégedéssel viselték.“*) Régbb

*) Jéles tört. II. Ajánlás.

darabjaink közt legtovább maradt a játéksoron *) s már ez is bizonyítja, hogy az akkori színműveket mind szerkezetére, mind nyelvére, mind hatására nézve jóval felülmulta. Dugonicsunk tehát a drámai téren is kiküzdötte az elismerés babérát s „Bátori Mária“ méltán tette „Etelka“ szerzőjének nevét még tiszteltebbé, még népszerűbbé az ország hazafias érzelmű közönsége előtt.

Színdarabjaiban is, mint regényeiben, majd mindig a történelem egy-egy érdekesebb korszakát akarta volna szemléltetni s hogy ez csak néha s csak kevésbé sikerült neki: okát nem benne kell keresnünk, hanem az irodalom fejletlenségében, mely gyermekkorát élve, csak lassan-lassan érlelődik, mélyebb elmerülés s nagy gondolatok nélkül játszsza játékait a derülni kezdő ég verőfényében, vitor tévelygések közt tölti napjait, éveit, s örvendő — lételének. Egyet azonban mégis csodálhatunk: hogy Dugonics azzal a gazdag népies nyelvvel, melylyel rendelkezett, nem kísérelte meg valamelyik játékdarabjában a népet beszéltetni. A kiadatlan „Gyönygyösy“-ben ugyan találkozunk oly jelenetekkel, melyek közel állanak a népszínmű szelleméhez, de már például „Toldi“-jában, egészen érintetlenül hagyta a népi mondát, nemkülönben alakjait is iparkodik választékosabban beszéltetni, mint ahogy a nép beszél. De talán (és ez hihető is) a színpad ujsága hatott rá zavarólag?

Valamint a többi író, úgy ő sem tudta magát tájékozni: minő szellemben és modorban forduljon a közönség felé? Darabjait a történelemmel akarta vonzókká s a szelidebb erkölcsök festésével tartal-

*) Közh. Esmeretek tára. IV. köt. 144.

masakká tenni. Nem a tulajdonképeni népre, hanem köznemességre gondolt. De mindegy! Író, ki munkáival oly jótékonyan s ébresztőleg hat korára, mint ő hatott: oly érdemeket szerzett, melyek előtt a mai kor epigonjainak tisztelettel kell meghajolniok.

IX.

Dugonics mint nyelvész.

Tudjuk, hogy irodalomtörténetünk a XVIII-ik századot a hanyatlás korának nevezi s fájdalom, teljes jogosultsággal. A század első éveiben négy-öt magyar könyv jelenik meg, mely évtizedek múlva is ismét csak négy-öt könyvvel szaporodik. Lehet-e ily viszonyok közt még csak álmodni is arról, hogy a tudomány majd virágzásnak indul, az iskolák magyarosodni fognak s művelődésünk nemzeti jelleget ölt? A nemzetnek eszébe sem jut, hogy irodalomra, nyelvre gondoljon. Egyetlen egy ember tűnik fel a vigasztalan láthatáron, a ki tesz a nyelvért valamit: Faludi. A század derekán élve s írva, ügyesen használja a régi jó szavakat, az új kifejezéseket, a népies beszéd szépségeit, de szólási vagy stilbeli újításai mérsékeltek. Külföldön, Rómában, az olasz és francia népdalok hatása alatt írja pásztorköltményeit s prózáját. Kívüle senki sincs, a ki önálló, erőteljes beszédet hallatna. Az emberek a theológiával és a köznapi bölcselkedéssel vesződnék s egyáltalában „nem foglalkoznak oly tárgygyal, mely alkalmat adna nekik a kissé merészebb szólásra,

vagy kísérletre tenné nyelvbeli gazdagságokat, képe-
pességeket.¹⁾

A század vége felé azonban áramlani kezd hozzánk a külföld civilisatiója s a fensőbb oktatás új tudományokkal gyarapodik. Ekkor kezdik csak igazán érezni a nyelv szegénységét. Megszűnik az elszigeteltség, a nyelv és szellem közti kölcsönhatás nem foly zavartalanul: új dolgok, új ismeretek jelentkeznek, melyeknek megértetésére nincsenek szavaink!

Vegyük csak fontolóra, mily szegény szókészlettel fogtak a tudományok magyar megírásához még a harmincas években is, pedig akkor már Kresznerics két kötetes nagy szótára ki volt adva s abból meg lehetett tudni, hogy a magyar népnél a különféle ütlegek — Dugonics összeállítása szerint — 423 körmönfont kifejezése van. De mit használt ez, midőn a századokig magánéletünkbe szorított nyelv nemzeti rossz tulajdonságaink egyikét ily pazar szótömeggel tudta megjelölni s a tudományok nagy részére, melyeket befogadott, semmi szava sem volt.

Vagy emlékezzünk ama korra, midőn még „Mesterszókönyvek“-et írnak s az aequatort „a földet két egyenlő részre osztó abroncs“-nak nevezik, a combinatiót „most egy, majd más szín alatt való előfordulásnak“ mondják — és hallgassuk meg szegény Apácai Csere Jánost, mily rettenetes kínládásokat visz végbe, midőn Encyclopédiájában az ismeretek első elemeit akarja magyarul megértetni s a tudomány legelemibb fogalmaira keresi a magyar szavakat:

1) Imre S. Nyelvtörténelmi tanulságok. 44. l.

„A valami alá vettetett dolog természeti szerint előljár, melyhez a hozzáadatott dolog úgy járul, mint valaminek állattya kívül hozzátartozó dolog. Ennek mivolta oly magán színént való, hogy ámbár nagy különbség legyen is a magába bevező és az előtte való dolog közt, sőt a magában és a magához lévő közt is s a tevői és az állatói előben tétetett dolog közt — mindazáltal ennek nem hogy igaz nemei, de még csak módjainak igaz különbségi sincsenek.“ stb. stb.

A zárjelek közé tett latin szavak megmagyarázzák a magyar technikus terminusokat: a „valami alá vettetett dolog“ = subjectum, s az „előben tétetett dolog“ = objectum. De ki ne óhajtaná teljes szívéből, hogy a nyelv ilyen szegényes, szomorú helyzetében kiváló, rendkívüli emberek támadjanak, a kik az Apácai magasra törő lelkéhez hasonlóan, járatlan utak sziklaköveit tördeljék s birkózzanak a kegyetlen nehézséggel, míg az általok megindított küzdelemnek késő utódaik majd kivíthatják a diadalt?

De másfél századnak kell elvonulni felettünk, míg Bertalanfi Pál jezsuita, földleírási munkát készítve, kénytelen kísérleteket tesz új szavak gyártásával s utána Molnár János physikai kézikönyvében. Az új tanulmányok, az új ismeretek gondolkodóba ejtik a velők foglalkozókat s ahogy ezen a téren belátják az újítás szükségét, ép úgy iparkodnak a nyelvet a társalkodás terén is gazdagítani és szebbíteni. Dugonics a matematikát tanítja a budai egyetemen s II. József germánizáló rendeletére a „Tudákosság két könyveivel“ felel. Meg akarja mutatni, hogy a magyar nyelv alkalmas az elvont tudományok előadására is. Műszavai népies szavak, kissé

módosítva (mekkoraság = quantitas; húzamos mekkorosság = quant. continua) — de érthető akar lenni s szívéből óhajtja, hogy „vajha a magyar mindeneket magyarul olvashatna, mert az anyai nyelven békőszöntött igazságok hamar gyökeret verhetnek a termékeny magyar szívben.“ Ezért rokonszenvezett ő Barcafalvival is, ki „Szigvárt“-jában ugyancsak hivatalos szógyártónak mutatta be magát s elég gúnyt és szidalmat kapott merészségéért, — de Kazinczy azt írja róla emlékirataiban, hogy „azért mégis ada néhány gyöngyszemet s mit adtak a lármázók?“ Dugonics pedig teljes elismeréssel adózik neki. „Barcafalvi Szabó Dávidnak költött szavait — írja Etelkájában (II. 145. lap) — igen kétfelé oszlott ítélettel vette az olvasott Magyarországon. A mi engem illet, valahányszor azon említett szavakat oly barátimmal olvastam, kik csendes és messzelátó tehetséggel bírnak, mindannyiszor Szabó úrnak szorgalmatosságát az egek tornácaig emeltük. Sőt annak szerencsés gondolatjait most is arra kérjük, hogy a högyös nyelvtől (mely sokakban hőtýkeség) semmitse tartson. Tovább folytassa a munkát és a magyar tárházat illetén gyöngyeivel ezután is gyarapítani akarja. Markunkban még magyar nyelvünk. Mindeddig reá se foghatták azt, hogy meghalálozott, no ha talán haldoklik. De feléled azoknak szívekben, kiknek ereiket a magyar vérnek elevensége buzdítja. Bár a „Magyar Dieteticának“¹⁾ szorgalmatos írója annyi dolgot adott volna magának, a mennyit Szabó Dávid az elegyes szavaknak kigondolásokban; avagy Rácz Samu úr

¹⁾ Alkalmasint Mátyus István „ó és új Diaetetikáját“ érti. 1787—93.

az orvosi tudományban; a mennyit én is (hogy magamról is szóljak valamit) a Magy. Tudákosságban dolgoztam: nem tette volna azt írásai közé, hogy a magyar nyelv a házi és mezei munkánál tovább nem mehetett eddig. Ha ezeket Zrínyi Miklósnak idejében írta volna (ki Adriai Syrénájának előbeszédjében a magyar nyelvnek szegénységéről nagyon panaszkodik) talán ugyan megengedhetnének merészségének, — de most azt költeni magyar nyelvünkről, hogy mindeddig a házi és mezei munkánál tovább nem mehetett: olyan nagy hazugság, mint a bécsi torony. Szól már a magyar minden tudományhoz magyarul, de tudni is kell azt. Tudják bezzeg azok, kik fejeket törték. Ki házán és mezején kívül nem járt, nem csoda, ha a cipőt is — kenyér-úrfinak nevezi.“

Nem kicsinyelhetjük tehát Dugonics jóakarátát. Az ő nyelvészeti kísérletei, újításai, képzései, átalkításai nem voltak szerencsések és sikeresek, de folytonos okoskodása, akarása, a műveiben szétszórt jegyzetek, értelmezések és fejtegetések jók voltak arra, hogy felkeltsék mások figyelmét, a rosztat, a kétest itélet elé állítsák s az elfogadhatót terjeszszék.

Nem tartjuk érdektelennek nyelvészeti tünődéseiből s szavainak fejtegetéseiből néhányat bemutatni, mint a melyek Dugonicsunk gondolkozásmódjára s az akkori nyelvtudomány állapotára is érdekes világot vetnek.

Nő. Származtatja belőle a nőtelen és nőstény szavakat. Valamint e szóból: vő, vejét formáltak a régi magyarok, úgy ebből a szóból is: nő, lett neje. Idézi Bogáti Fazekas Miklós verses könyvét 1587-ből s Chierény Mihály könyvét 1592-ből, mint a

melyekben a „neje“ szó már előfordul e helyett: „felesége.“

Gömb. Ha föl találtatik a magyaroknál ez a szó: határos, bizonyosan föl kellett találtatnia ennek a szónak is: határ, mivel ama másikat ebből igazították el a magyarok. Nem különben mivel fenforog a magyaroknál eme szó is: gömböjű, meg kell lenni valahol a szó gyökének is, úgy mint vagy gömböj, vagy pedig még a gömböj-nek is gyöke, a gömb szó. Én ezt a régtől fogva elveszett gömb szavat már ennek előtte új életre hoztam azon könyvemben, melyet a Tudákosságról írtam. Ottan ezáltal a gömb szó által azt értem, a mit a deákok a görögöktől kölcsönzött Sphaera-néven értenek, melyet némelyek golobisnak mondanak. De ennél sokkal magyarabb ám az én gömb szavam! A gömbös, vagy gömböc se vehette másunnan eredetét, hanem a gömb szótól.

Szünnaplás. Oly nap, melyen a dolgok megszűnnek. Ebből a szünnap-ból eredhetett azután ama szün-nep, végtére: ünnep.

Scythia. Mindegyik a magyar vitézek közül úgy vélekedett maga felől, hogy száznak megfelelné. Ez volt az oka annak, hogy nemcsak ama régi időkben, hanem magyar királyaink alatt is kevés csoportokkal szembe mernének szállani a számos ellenséggel is; mert a csatának elején rövideden azt kiáltották egymásnak: „Száz ki-ki!“ Ezeket a magyar szavakat nem értvén a persák, vagy, ha értették is, csufot akarván úzni a magyarokkal: őket Szakik-nak nevezték, azután nemsokára Szakitak-nak is mondták; végtére megkurtítván e szavat, Skitak-nak, a deák írók pedig Scythaknak.

Kinyér, kenyér. A mi régi eleink mag-

zatjokat a katonaságra akarván szoktatni (még kis korokban) kecskékre ültették és nyilakat adtak kezükbe. Ezt pedig nem más okra nézve cselekedték, hanem hogy azokkal előben egereket, azután madarakat, végtére nyulakat vadászszanak és így magokat gyakorolván lassan-lassan az ellenség nyilazásához szokjanak. Sokan a kinyér szót ebből hozzák ki, hogy akkor adtak enniök, midőn atyjoknak e kérdése után: ki nyér? előállott a fiú és nyereségét mutatta.

Polgár. A bolgárok Árpád idejében szegedi lakosok voltak, kiknek a fejedelem megengedte, hogy a városi jussal éljenek, már pedig a polgár szó nem mást tészén, hanem városi jusba betéteztetett személyt. Kik a polgárt eme német szóból: Burger, akarják kifaragni: cudar faragók, olyak t. i. kik a cserebogárból ezt faraghatják ki: seregély.

Kocsi. Valóságos szittyai szó. A magyaroktól vette a német Kutsche, a francia Cocher, az olasz Coccis, a spanyol Cocha, az anglus Coach, a belga Goecse, a góthus Kusk s a tót Kocs.

Csata. Csá, a régieknél annyit tett, hogy sereg. És innét gondolom eredni ezeket a szavakat is: csatázni, csata, csárda, csákány.

Tót. Mivel ez a nemzet szünetlen szájában tartja és forgatja eme két kurta szavakat „toto“, eme to-to szavakat felfogván a magyarok, azokat a szlávokat legislegelsőben to-tok-nak csufolták. Azután egybekapcsolván e két kurta szavakat, őket Tótoknak mondták.

Állm éllk ödni = állva mélyen gondolkodni.

Nádor. Nálunk a Palatinust Nadúrnak és Nádornak is mondták eleink. Ismét ellenkezik

velünk a tótok és ezen nevezetet nálok származott-nak lenni állítják, ezen szavakból Na-dwor, melyek annyit tesznek, mint udvarnál, kapunál és így a Palatinust szinte a király kapusának mondják. Hátha őtet eleink Nagy-úrnak nevezték? s ebből — Ná-dort faragtanak?

Cink. A régi magyaroknál annyit tett, mint a mostaniaknál a kocka; ugyanazért azokat a kor-helyeket, kik együvé szoktak és szüntelen kockáz-tak, cinkosoknak nevezték.

Álladalom. Status. Status miniszter = álladalmi tanácsnok. Ez egészen kiadja ama deák szónak értelmét. Nincs e világon semmi, a mit ma-gyarul ki ne lehessen mondani, csak észszel és tu-dománynyal forgolódjon az ember! Használja „állapot” helyett is.

Éjszak. (Mivel ekkor szakad meg az éj) s így Délszak, mivel ekkor szakad meg mind a nap, mind a dél. Ha valaha „Csillagodmányomat” (Astronomia) magyarul kiadom: nagy hasznokat fogom venni ezen két szavaknak, mert csak ezeknek kimondásokra is: circulus meridianus és azután linea meridiana legalkalmasabbak ezek a magyar szavak: délszaki kerek, délszaki hossz.

Év. Régi szittyai szó, szinte kiveszett. Ele-inknél annyit tett, mint a mostani esztendő. Más-sok azt gondolják, hogy az év szó akármennyi időt határozhat meg, akár három, négy, vagy száz esztendő legyen is. Én pedig az évnek terjedtségét csak egy esztendőre azért határozom, mivel a Tisza mel-lékieknél is fentartatik.

Lelkész. Papi személy, ki a lelkekre s azoknak üdvösségjökre gondot visel, ad formam ju-hász a juhokra, birkász a birkákra, kertész a ker-

tekre. Használja az „írász“ szót is leíró, vagy írnok helyett.

Megy. Régi szó. Vannak olyanok, kik ezen megy szónak elevjét (primitivum) ezt gondolják lenni: „megye“. Ezt nekik megengedni nem lehet, mert másként ennek birtokosa így esne: „megyéje“, nem pedig: megye, vagy megyje.

A ty, a ny, hasonlóképen, mivel a birtokosokban nem mondjuk atyája, anyája, hanem atyja, anyja. És így zúz, zúzza s nem zuzzája.

Parancsolat helyett használja a rövidebb parancs-ot, melyet kiveszett, de jó szónak tart.

Láz. Ijesztő; fel szokta röpíteni a nyugovó seregélyeket. Csodálom a felföldieket, hogy váznak nevezik. Ezen szavat: váz, inkább a boncolmányba (Anatomia) lehetne bevenni. Azt az építmént, mely az embernek pusztá csontjaiból összeszerkeztetett, vagy váznak lehetne mondani, vagy pedig csontváznak.

Szer ep. Régi magyar szó, melyet Dugonics már kiveszettnek ismer, s újra használ.

Meny. Első eredetére tekintve annyit tett, mint földél. Erre az okra nézve menyegzős ágyaknak mondjuk mostanában is azokat a födeles ágyakat, melyekben a fiatal házasok elhálnak; menyaszszonynak azt, kit a menyegzős ágyba bevivendenek; menyecskének azt, ki a menyegzős ágyból felkél. Az eget is menynek mondjuk, menyegzetnek is, mert ezt a régiek világ földelének lenni gondolták.

Re á - t e r m e t t s é g, reátermés = genie.

Lob. Régi szó. Törzsöke ezeknek a sarjazatoknak: lobbanok, lobbantom, lobbanás, lobog, lobogó, lobogás

Os z. Annyit térszen, mint az örökségben nyert

jószág, innét az osztály is. („Ez a párta pedig az én legkedvesebb oszom.“ Jolánka. I. 330.)

I g. („Megösmérem ezen igedet) = jus, s valamint e deák szóból ezek származnak = justus, justitia, justificatus, úgy e magyar szóból is „ig“ ezek: igaz, igazság, igazult.

E n y - h e j. (enyhely) Ettől az „eny“ szótól származnak: enyhülők, enyhülés; hátha ez a szó is: enyíszek? mert annyit téssen: enyhejemben elmulok. Innét jön ez is enyeleg, azaz: enyhelyében kuttyákokdik“.

F í r f i (férfi) hímet tesz. Ajánlja: Triumviratus helyett hármak firfisága; a „hét személyekből álló tábla“ helyett hetedfirfisága vagy ennél kurtábban = hetevény.

L a b a n c, Dugonics szerént annyit tesz, mint lábas katona s erre a mintára készíti ő a — „lovanc“-ot.

R ö s t n ö k. (Jolánka I. 551.) „Faalthier“ értelemben, de lehet alatta érteni akárminő lustán járó állatot is, aminő például a csiga, vagy a giliszta. Nok, nők képzővel találjuk még nála: udvarnok, tálnok vagy asztalnok, lovásznok, ajtónokmester, pohárnokmester, komornok, test-őrrnök, korona-őrrnök, tanácsnok.

Szavai és sajtáságos kifejezései közül megemlítjük még a következőket: számtartás = proportió, arány; kerekdék = párkányzat; szorgondos = sürgős; fiók = fiú; szállingáló = ingadozó, változó; állomány = feltétel, kitörés; csillap = csitítás; folyadék = következtetés; szinteni = színtani; egybelelkeztek (mint főnév) = egymástszereztők, de mint ige is („Egybe van ő velem éppenség lelkezve“. Ulissesben); vérnek ejtékje = verejték,

veríték; őszszel = hasonlít; mozton = mozdulat; moztonozni = indítani, mozgásba hozni; imátlan = foganat nélküli; huzalék = uszály; intézet = szándék; viszálni = egymáshoz beszélni, szót váltani; növetén = növény; látalék = látvány; megkor-pálja = megdorgálja, korholja; lass = lassu (néha rím kedvéért, de használja szabadon is); távulag = távol stb. Sérv, köb (köbnyi sok kő), temetlen, vá-laszlan, viszonzás, türköl, simogál, sín, — fúr-farag = vasakkal ugrik, forgolódik; megördögtördelem őket; lódulj torongyoddal; kedves kegyelete szép szemöldökének (Ulisses); ütte, kötötte = ütötte, kö-tötötte; menő = minő; lén = lön stb.

Síkra száll az ő, ü betűk érdekében s azt mondja, hogy ha mi a magyar nyelv e különös dí-szét meg nem becsüljük, meglássuk, hogy azokat majd felveszik tőzsomszédjaink, akik már a régies „Kenig“ helyett Königet s az „Ibel“ helyett Übelt írnak.

A közép „e“ helyett Dugonicsunk következe-tesen használja a szögedi nyelvjárás lágy „ö“ betü-jét, de épen nem mondhatni, hogy szertelenül él vele. Az alsó-tiszai nyelvjárást olyannak véli, mint a melyet módosítva, csiszolva irodalmi nyelvvé le-hetne emelni s az öreg úr halála után 50 év múlva csakugyan vitatkoznak is az e és ö betűk felett, — de az irodalmi nyelv megtartja a közép „e“-t mérsékelten azonban használja már a lágy „ö“-t is tűrhetetlenebb szavainkban (felesleges = fölösleges).

Ellensége az l toldalékbetűnek. Kulcs, koldus, oltás, volt, holdvilág, töltötte; „Jolánkában:“ Kúcs, kóduš, ótás, vót, hódvilág, tötötte.

Az acs, ecs, ics, ocs, ucs, öcs, ücs-ről meg-jegyzi, hogy „ez a szótoldalékok (igy!) meg szok-

ták kisebbiteni az előtte levő szavakat. Például: kő, kövecs, azaz kis kő; kapó, kapocs, azaz kis kapó; dugó, dugasz, azaz kis dugó; kulló, kullacs, azaz kis kullogó; mak, makacs, azaz kis mak. Minek utána a magyarokkal összevegyűltenek a tótok, a megkisebbült magyar szavakhoz még ama magok nyelvökhöz illő ka toldalékot is ragaszták. És így e helyett kövecst azt mondják: kövecske. Szűzen maradott tőlük a „makacs” szó Erdélyországban, mert nem férhettek hozzája a tótok, másként ezt is megmacskázták volna!”

Természetes, hogy ez okoskodások legnagyobb részén most már csak mosolyognunk lehet — de ne feledjük, hogy Dugonics nem is akarta feltolni magát nyelvészeti tekintélynek, csak egyszerűen elmondta, közölte nézeteit, s ha okoskodásainak volt valami utógondolata, ez legfőlebb az volt, hogy: „Szóljatok hozzá bölcsebben! Én a jó és az igaz előtt szívesen meghódolok.” Valamint Barcafalvit, így őt is gúnyolták újításaiért túlhajtott értelmezéseiért, de ő türelemmel fogadta a gúnyt s tovább kutatott, keresgélt, teremtett és dolgozott a maga törekvő s jóakarató módja szerint. Semmi sem kerülte ki figyelmét; mindent elkövetett, hogy tökéletesítse magát: tudományszomja levitte még a börtönökbe is, így látogatta meg 1788-ban a szabácsi törököket a szegedi várban csak azért, hogy szavaikat el-lesse s csodálkozva hallotta tőlök az „árpa, balta, bicsak, buzogány, dolmány, csákány, cseresnye, köpönyeg, kocsi, kantár stb.” szavakat. A mily szívesen elismerte s méltányolta más műveltebb nyelvek irodalmi termékeit: ép úgy szerette volna látni elhanyagolt nemzeti nyelvünk virágzását s II. József germánizáló rendeletével szemben megkísér-

lette — tisztán magyarul írni mindent. Nagy szó s elég merészség volt ez akkor, s ebből származtak a jó öreg úr botlásai is. Egyszerre akart mindent! Feladatul tűzte maga elé, hogy tolla szakadatlanul cáfolja azokat, kik megtagadták a magyar nyelv életrevalóságát és használhatóságát. S enemű törekvése — ha túlhajtott is — mégis előnyösen különbözteti meg őt kortársaitól s a kritika, ha igazságos akar lenni és számba veszi az akkori viszonyokat, Dugonicsnak ezt érdemül és nem vétekül rója fel, mert el kell ismernünk, hogy a latinizmus s nyelvünk akkori fejletlensége mellett nagy és végtelenül terhes feladat volt az övé. Dugonics öntudatosan, szigorún s lelkiismeretesen akart mindenben eljárni de hazafias buzgalmai tévedésekbe vitték. Így például az „universitás“ szót — melyre még akkor nem volt meg mostani magyar szavunk — később volt „mindenségre“ fordítani, mintsem a latin szót használja. Célja volt megmutatni, hogy megélhetünk a magyarban idegen nyelvek segítségével is; lelkesedést akart önteni azokba, kik tán végkép kétségbeestek a magyar nyelv szegénysége és siralmas állapota felett. Új szavainak gyarlóságát s a képzők körüli tapogatódzását és vakoskodásait ki vehetné rossz néven 1780. tájáról? — Regényeinek alakjait megpróbálta régies modorban beszéltetni — de sikerülhetett volna-e ez neki, midőn nyelvtörténeti emlékeink még nincsenek összegyűjtve s nem forognak közkézen? Honnan ismerte volna meg ő a régi nyelvet? Ez a törekvése is sok tévedésre vitte, bár meg volt arról győződve, hogy regényalakjaival csakugyan a régi, ősmagyar nyelvet beszélteti, míg azokkal szemben maga magát, mint regényíró, elbeszélései alkalmával a „lábraszállott (jelenkori)

írásnak módjához alkalmazta.“ Különben nyelvezete eredeti, népies, egyszerű s ilyen cifra körülírásokra, minő például ez: „nagyra böcsüllötte egyenes szívének nem-esavargós kiadtát“ — ritkán akadunk regényeiben, valamint az ilyen latinizmusokra is: „magát meggyőzöttnek vallani helytelen dolognak lenni állította.“ A mi pedig „szavait“ illeti, a gúny mellett kapott értök elismerést is s Molnár a Magyar könyvesház¹⁾ lapjaira szíves örömmel jegyezte föl Dugonicsról, hogy „ezen tanító igen szerencsés a többi közt a régi és mostani rejtekezettebb magyar szók eredetinek elékeresésében s fejtésében.“

* * *

Az irodalom és társadalom kölcsönös egymásra hatását senki sem vonhatja kétségbe. Amaz elől jár. Eszményibb légkörben mozogván, hamarabb átérti, átérzi a kor szükségeit s mintha megsejtené az uralomra törő eszméket, a teremtésre hivatott gondolatokat, — ezek számára alakokat keresve és találva, zászlóvivő apostola lesz a legnemesebb szellemi harcoknak, melyek nem egyszer nagy átalakulásokkal, anyagi, erkölcsi, politikai diadalokkal s így a nemzetek újjászületésével, megifjodásával végződnek. Viszont megtörténik, hogy jólétének és virágzásának teljében maga a kor vet tehetségeket, lángelméket a felszínre s ezek irodalmi működése aztán, mint tükör veri vissza a társadalom arcát. Példa rá Perikles, Augustus, Erzsébet, XIV. Lajos kora, — míg az előbbire a renaissance nagy mozgalmi, melyek közé — mint

¹⁾ 1794. VI. 35 lap.

érdekes utójelenetet — bizvást odasorolhatjuk a mi francia, classikus s népies iskoláink törekvéseit is a XVIII-ik század végső tizedeiben.

Kétségtől az a fő, hogy az író legyen áthatva teljesen kora és nemzete szükségeinek eleven érzetétől. A mit a nagy tömeg óhajt, áhitoz: azok a néma vágyak s szótalán epedések nyerjenek hangot, kifejezést, alakot az írónál; azok a homályban vergődő eszmék, körvonalak nélküli gondolatok s érzések, melyek formátlan árnyakként lebbennek át az álom és ébrenlét között küzdő lelkeken: mérüljenek fel, megannyi jelenés gyanánt, a költő szellemében s a genius világától beragyogva hirdessék hallható igékben a millióktól már régen sejtett, átértett, de kifejezésre még nem juthatott mysteriumokat és igazságokat.

Dugonicsunk is ama kevesek és szerencsések egyike, kik az irodalom feladatát teljesen megértették s koruk laza erkölcei fölött eszmélkedve, egyszerre tisztában voltak a választandó eszközökre nézve is. Avagy, lépésről-lépésre követve őt irodalmi működésében, nem látható-e nyilván: mily állhatatos hévvel, mennyi szívós és nemes kitartással, mily őszinte jóakarattal s tiszta bizalommal küzd szüntelen ama társadalomért, melyet nagy viszontagságok, sok sanyaruság után újra életerősnek s virágzóznak szeretne látni? Mindent elkövet, a mi csak tőle kitelhetik, hogy hathasson rá, mert a hatások által előidézett szellemi mozgalmaktól függ e társadalom új századot nyitó föléledése, munkássága, tovább haladása s jóléte. E, talán némileg elfogultságnak is tetszhető magasztalással, korántsem akarunk egyetlen levelkét is letépni vezérszerpet vivő kortársainak koszorús homlokáról; de

hangsúlyoznunk kell, hogy közülök egynek kezében sem vált az irodalom oly hatalmas fegyverré, mint éppen Dugonicséban. Habár futólagosan, de emlékeztünk a francia és classikus iskolák szűkkörűségéről és tudjuk, hogy ezek, hatásaikkal, csak a nemzet kiváltságosait, de nem magát a nemzet zömét alkotó középosztályt, vagy a népet illették. Pedig érezhető, világos és követelő szükség, hogy a népet kell öntudatra kelteni, a sokaságot, az összezt felbuzdítani; nem egyes tagokra s megosztva, de osztatlanul az egész nemzettest vállaira rakni a nemzetiség nagy és szent ügyét, hadd hordják azt azok az óriási vállak szilárdan és biztosan mint Atlas az eget. Az irodalom hivatásának e dicső, magasztos felfogása különbözteti meg Dugonicsot korának más-más irányban működő irodalmi vezér-férjaitól, s az egymás mellett haladó iskolák jóformán még össze sem olvadnak, már mint tényt említi fel egyik kortársa s életírója: „Napról napra szaporodik azoknak számok, kik Dugonicsal a közjóra ügyelvén általlátják, hogy a deákos tudományok mellett, bár még ezer esztendeig így folyjanak, nemzetünknek csak parányi része juthat a culturára, arra is erőltetve, minthogy a mi nem sajátja a nemzetnek, az nem is válhatik természetessé: a köznép pedig vagy dereka a nemzetnek, melytől ennek ereje és hathatósága függ, legkisebb vétke nélkül a hasznos ismeretektől örökre megfosztatik és az országnak irtóztató kárával a legügyetlenebb tudatlanságra kárhoztatik.“¹⁾

A „deákos“ tudományok s műveltség mellett

¹⁾ Karácsonyi Ch. Ince életrajza a „Példab. és Jelesm.“ előtt. XXIII.

figyelembe kell vennünk a centralizatió törekvéseit
s a német cultura áldásait is. Dugonics „Vegyes
magyar munkái“-nak kéziratában találtam egy köl-
teményt, mely az idegen áramlatokkal szemben
eléggé jellemzi a veszedelem tudatával bíró lelkek
hangulatát:

Jer Magyar! Sírj velem;
Gyászoljad szüntelen
Hajdani voltodat,
Mostani sorsodat.
Mi valál? Gondold meg,
S mint veszett népünk meg!

— — — — —
Németnek mért hittél?
Tőle sok kárt vettél.

— — — — —
Ah, hol van hazádért,
Szép szabadságodért
Gerjedező szíved? . . .

Nyakadon a német,
Lesi életedet.
Fojtja szabadságod,
Rontja tartományod,
Feji erszényedet,
Kiszopja véredet,
Fényedet torkolja
Neved marcangolja —
Szenveded ezt?

Ha van még benned vér
S szíved hazádért vér:
Gyullaszd fel lángodat,
Hamvas parázsodat;
Ne engedd nevedet,
Dicső nemzedetet
Sárba tapodtatni,
Csúful rongáltatni.
Még van időd!

Igaz perért fáradsz,
Sajátodért izzadsz,
Ne félj az árnyéktól,
Remegő páraktól.
Magyarok Istene
Reménye s mindene
Igazságot szeret:
Megsegít tégedet,
Merj! s boldogulsz!

Csakhogy az ily hangú költemények megmaradtak az asztalfiók számára, vagy legfőlebb néhány írott példányban forogtak közkézen: nem volt hirlap, mely azokat közzé tehetné volna vagy ha igen: úgy a censura, mely Magyarországon sokkal szigorúbban működött, mint Ausztriában, majd elbánt volna velők és szerzőikkel egyaránt. Az írónak tehát, ha jó törekvéseivel nem akart rögtön hajótörést szenvedni és sikerét sem akarta kockáztatni: óvatosnak, körültekintőnek kellett lennie s ha esetleg oly messzeható céljai voltak, mint Dugonicsunknak: az irodalmi lelkesedés mellett mulhatatlanul szükséges volt egy kis diplomatikus ész is, mely az eszközök megválasztásában kellő tapintatossággal járjon el. Dugonics ép oly ügyesen megszámolt a viszonyokkal, mint saját magával. Származása, tehetsége, hajlamai s a nemzeti válság szomorú képe egykép arra ösztönözték őt, hogy az őserőhöz, a néphez szálljon alá, hogy ezt ébresztgesse, mert ha egyszer a nép szeméről lehullt a hályog: bizonynyal látni fog az egész nemzet. Segíteni akart a tömeg fogyatkozásán s evégből „minden más plánumokat félretévén, tulajdon erejéhez nyúlt s magyar könyveket írt, pedig a köznép számára s ízlésére; mivel gondolta, hogy ha az egyszer a mulatságos könyveket megszereti, majd a haszno-

sabbakat is előveszi és a szükséges világosodásra s kiderülésre vezető hasznos ismereteket gyűjtögetni fogja.“¹⁾ És e „mulatságos könyvek“ sokkal többek voltak, mint egyszerű szórakoztató olvasmányok, mert főcéljuk nem az volt, hogy a népet szórakoztassák, hanem hogy megismertessék kora és helyzete veszedelmeivel s ezekkel szemben viselkedésre, ellenállásra izgassák. Láttuk, hogy Dugonics irányművei, ezek a nagy nemzeti költemények s a költészet áttetsző homályába vont allegóriák, mily könnyű szerrel menekültek ki a censur körmei közül, mert ugyan ki gondolta volna Bécsben, hogy „Etelka“ — az Árpád korabeli történet — míg egyrésről a magyar nemzetet régi dicsősége felséges napjaira emlékezteti, másrésről keserűséggel, utálattal töltheti el a jelen iránt, melynek „kalapos királya,“ szívtelen, cselszövő tanácsosai, udvari ármányai stb. mind ott szerepelnek az ezer év előtti események széles keretében? Ki gondolta volna azt Bécsben, hogy egy-egy regénnyel, minő az „Arany perecek“ „Szerecsenyek“ „Jolánka“ jelentékeny hatás, általános rendkívüli siker szövetkezik? Ime, Dugonics minden fölösleges s terveinek legfőlebb csak ártható láрма nélkül, óvatosan, de biztosan halad a maga útján, munkáit minden akadály nélkül viheti ki a censura asztaláról s adhatja át közönségének; játszva s azért mégis komolyan mutatja meg neki a régi dicsőség s a magyar élet kincseit „oly felfogásához mért gyönyörködtető alakban s oly állhatatosan egyetlen célra irányzott törekvéssel, hogy az eredmény nem lehet egyéb, mint egyetemes felbuzdulás az

¹⁾ Karácsonyi Ch. életrajza.

eredeti sajátosságok megőrzésére s közrészvét a nemzeti érdekek iránt.“¹⁾

S ez teszi őt a népies irány öntudatos megkezdőjévé s az úgynevezett népies iskola megalapítójává; ez és szerencsés érzéke, mely a nemzeti szellemnek, ha nem is művészi, de minden eddigi formánál megfelelőbb formát talál s messze terjedő körre hat vele. Mert a mi a körmönfont magyarságot s példabeszédes nyelvet illeti, Baróti Szabó Dávid méltó versenytársa lenne²⁾ csak-hogy Baróti még „Kisdéd Szótárának“ szavait is betűrendes hexameterekbe szedi („Alkalom, ámolygással, aprósodom, árboc, alattság!“) annál kevésbbé van érzéke a költészet terén a modern, vagy nemzeti formák iránt. Dugonics ellenben céljai elérésére nagyon jelentékenynek és fontosnak tartja a megvetett „formát“, Virgilt, és Homért is rímessé teszi, majd a prózai eposzhoz, a „regény“-hez pártol, hogy e tetszetős forma segélyével munkáinak olvasóközönséget teremthessen és sikert biztosíthasson. Megnyerte mindkettőt.

A mi műveinek értékét illeti, itt pusztán irodalomtörténeti, vagy épen csak szorosan szépirodalmi mérvvel be nem érhetjük. Értékek valódi mérve szigorú s elválaszthatatlan összefüggésben áll ama korrallal, melynek a népet, a nyelvet, az erkölcsöket kell először megmentenie, hogy alapot teremthessen a jövő irodalom számára; melynek a kezdet óriási nehézségeit kell először legyőzni, hogy lehetővé tegye a későbbi diadalokat,

¹⁾ Greguss. Pesti Napló. 1854. 1291. szám.

²⁾ Arany János „Baróti Szabó Dávid“-ról a „Koszorú“-ban, 1864. I. 555. l.

a szépirodalmiak ép úgy, mint a tudományosok, a haladást és virágzást. És így Dugonics dolgozatai, szó legteltesebb s legnemesebb értelmében irányművek, melyek mint láttuk, irányuk céljának tökéletesen meg is feleltek. Ha Dugonicsnak külön tudós szakmát akarnánk kijelölni — írja egyik bírálója — azt mondhatnók, hogy ő magyar régiségbuvár; de olyan, ki archaeologiai kincseit nem holt ismeretekként gyűjti és őrzi, hanem azokat, mintegy aprópénzre váltva, közforgalomba bocsátja s közvetlenül a valóságos életre alkalmazza. Az emberek azt hiszik, hogy csupán gyönyörködnek Dugonics munkáiban, pedig többet tanulnak belőlök, mint a mennyit a népszerű olvasmányok legpéldásabb gyűjteményeiből tanulhattak eddig. Regényeket gondoltak olvasni s fogékonyságot nyertek a nemzeti élet minden nyilatkozata, minden árnyalata iránt. A nemzetietlen, idegen befolyás ellen a magyar nemzeti visszahatás szelleme soha és sehol addig oly határozottan és hathatósan nem hallatta tiltakozó szavát, mint Dugonics műveiben. Töretlen úton járva, gazdag szellemével és bő ismereteivel gyakran oly balútakra is tévedt, melyeket a mai kritika már épen nem helyeselhet, de ennek oka részint abban rejlik, hogy „a ki kezd, könnyen téved“, részint Dugonicsnak egy oly egyéni sajátságában, melyet jobban esik erénynek mint bűnnek nevezni: erős és óriási magyar nemzeti érzületében. Ő lángbuzgalmában mindent magyarrá szeretett volna átbívtatni; ebből a buzgalomból támadnak legnagyobb irodalmi tévedései; innen a körülöttünk levő idegen fajok elleni gúnyjai, gyűlölete, megvetése. De azért mégis csak részben osztjuk

Toldy Ferenc ítéletét¹⁾ s midőn elismerjük, hogy „történeti álmódzásai sok hamis nézetet tápláltak“ ugyanekkor nem tartjuk vétkének, ha „nemzeti tilbuzgósága kelleténél több önbizalmat gerjesztett a népben.“ Igazi visszahatás ép úgy nem maradhat túlságok nélkül, mint nem egy forradalom, s hol van a világon haladás, előretörés, tudomány, melyet nem előztek volna meg tévedések? Végre, hogy Dugonics „zordon ízlése a népiest a póriassal azonosította s ez irányú hatása az irodalmon, kivált a népies iskoláén, huzamosan megismerszett —“ szintén természetesnek látjuk, sőt még képzelni sem tudjuk, hogy a népies irodalmi iskolák, bárhol a világon, egyszerre oly tiszta nyelven szólaljanak meg, mely nyelvnek aztán további átszűrődésre s tisztázásra ne legyen szüksége. Ha azt állítják, hogy a természetben nincs ugrás s e tétel igazságát elfogadjuk: úgy egészen törvényszerű, természetes és következetes folyamatnak kell látnunk azt is, hogy minden dolog csak a fejlődési rendszer egymásra következő fokain át emelkedhetik valódi virágzására. Az igazságos kritikának nem szabad erről megfeledkeznie és nem szabad megfeledkeznie a mellék-körülményekről sem, midőn nyilván látható, hogy a műveltség alsóbb fokain, nyersebb ízlés, erkölcsök és szokások mellett, ezek tükre, a nyelv sem lehet oly homálytalan mint szelidebb műveltségű, verőfényesebb s boldogabb időkben. Bármily lángelme ragadta volna kezébe akkor a népies nyelvet azzal a nagy gondolattal, hogy irodalmi nyelvvé tegye: ép úgy vegyítette volna az aranyat a salakkal, mint Dugonics, mert végre is,

¹⁾ „M. írók életrajzai“ 31.

korából nem szakíthatta ki magát, s hogy azt egy egész századdal túlszárnyalja: istennek kellett volna születnie. Ezért nem lehet hát rossz néven venni, hogy nyelvében a népiest a póriassal vegyítvén, ez irányú hatása a népies iskolán huzamosan megismerszett. A népies nyelvnek keresztül kellett élnie a természetes fejlődési időszakokat, hogy az lassanként egy Petőfi és Arany nyelvévé tisztulhasson.

Dugonics irodalmi működésének s munkái értékének megítélésénél tehát szigorún szemünk előtt kell tartani ama kort, melynek számára írt, dolgozott s ha ezt megteszszük, ha az a kor, a maga társadalmával, ízlésével, erkölceivel, szokásaival, mint történelmi háttér áll e művek mögött: úgy lehetetlenség nem látnunk, hogy irodalmi újjászületésünk alkalmával Dugonics volt a nemzet leg-hatalmasabb ébresztője. S munkáiban a magyar érzés- és gondolkozásmódnak legbuzgóbb, legszerencsésebb érvényesítője s így amellet, hogy az irodalomtörténetben kiváló helyet foglal el, működésének s hatásainak egésze egyik szép lapját fogja tenni mindenkor a magyar művelődés-történetnek is. Ez az ő el nem vitatható, maradandó értéke.

A mi végül tágasb értelemben vett hatását illeti: ez áldásos és gyümölcsöző volt mind az irodalomra, mind a nemzetre nézve. Inkább szerették őt, mint bámulták és boldog az az író, a kit szeretnek! Munkái legnagyobb részének megjelenésénél mindig felhangzott a nemzet tapsa s mindig akadt egy-egy szép lélek, kifejezést adva a hálának, mely a nagy közönség fogékony szívét eltöltötte Dugonics iránt. Így énekelte meg őt egy honleány

a „Hadi és más nevezetes történetek“ hasábjain,¹⁾ gyarló nyelven, de annál tisztább lelkesedéssel zengve róla, hogy —

Mikor fejünk felett tekerge a felhő,
Nem vala szívednek akkor akadály,
Nem vala a homály nagy lelkednek gátja.

— — — — —
Te valál nyelvünknek egy oly jó őrzője,
Annak senyvedtében egy gyors térítője,
Aranytollú szárnynyal felékesítője,
Elmuló időkre messzeröpítője!

A „nagy“ Dugonics nevét a „hív“ Csokonai is felvette lantjára²⁾ s „halhatatlan“ érdemeiről bőven emlékezve, végül mély hálával mondja:

A magyarok kegyes Istenét imádtam,
Hogy ily magyar szívű hazámfiát láttam!

„Jolánka“ második kötetének elején is találunk egy hexameteres magasztalást Bozóki tollából, a ki Amor istennővel koszorút küldet Dugonics számára s e koszorúhoz ily szavakat intéz:

Érdem közt őszült hajain mosolyogva lebegtesd
Kis levelid. Játszon csöndes szellőcske körülted,
Záloga légy lelkem nagy tiszteletének előtte
Arról: mely buzgón viselem szívembe bevésve
Érdemit, a ki először adott oly isteni mozgást
Nemzeti lelkünknek, hogy (mennyi szent eredettel
Díszes műzsáink esküdván össze) hanyatlott
Nyelvünk egy pillanat alatt megelőzte azon nagy
Nemzeteket, melyek (nézván megvetve felénk le)
Századokat vélték nyelvünk közt lenni határnak!

Egyik volt tanítványa, Bebesy Ferenc főhadnagy Dugonicsnak 1811-ben tőle ajándékban kapott

¹⁾ 1791. IV. 410. lap.

²⁾ E hosszú dicsőítő költeménye Dugonics „Szerecsenek“ című regényének második kötetében jelent meg 1768-ban.

arcképére ezeket írta: „Dugonics! a te homlokod, a hol az a nagy ész elrejtve lakozik, minden szóért, melyek azokba írva vannak, csókot érdemel! Te vagy még azon régieknek lelkéből szakadott derék unokák közül egyik. a ki azoknak érdemeiről hangzol a mi időnkben is. Téged méltó, hazádhoz s nemzetedhez vonzó nagy szeretetedért és azoknak javokért szüntelen folytatott fáradhatatlan szorgalmasságodért igaz hazafinak mondani!“

Kazinczy, a ki különben nem nagyon szerette őt, emlékirataiban¹⁾ néhány sorral érintvén Péczeli „képzелhetetlen sietéssel irkált könyveit“ így folytatja: „Másodika azoknak, kik nagy szerencsével hatának a masszára, Dugonics vala, s ez már nemcsak az extensiót, hanem az intensiót is tévén célul, míg Péczeli csak az elsőbbet. Maradjon örök áldásban emlékezete! Neki senkisem köszöné meg a mit adott, legalább nem a nemzet nevében, de hányan kereszteltetéek lánygyermeküket Etelkának! Az közhála vala.“

Igen! az közhála vala, a szeretet legőszintébb, leggyöngédebb nyilatkozása s ezen kívül, mint e munka folyamában láttuk, még sok más elismerésben is részesült Dugonics, melyeket úgy látszik Kazinczy — magasabb légkörben mozogva — nem vett észre. Munkáinak rendkívüli kelendőssége elég tetszés s a tapsok, melyekkel azokat fogadták, elég hangzatos köszönet volt a nemzet részéről. Dugonics megfélekezésnek, hálátlanságnak tartotta volna elmondani Kazinczy panaszát, mert ha valakinek, úgy neki csakugyan semmi panasza sem lehetett a közönségre, a nemzetre. Sikerével, hatásával teljesen

1) „Pályám emlékezete“ 102.

meg volt elégedve, sőt büszke volt rá, mert ez egy valóban látható tény s nem a képzelődés hazugsága volt. A társadalom egy új rétegét emelte ki ő a bomályból s ennek szeretetét osztatlanul is bírta mindvégig. A célt, melyet maga elé tűzött, elérte: nem elég boldogság-e ez s hány író dicsekedhetik vele? Aggódó szeretettel, remegve gondol nemzetre s majdnem imaszerűleg sóhajt fel: „Én pedig, mielőtt hamvaim béessenek, kérem a magyarok Istenét, engedje azt megérnem, hogy országunkat régi virágjában láthassam!“¹⁾ S ha régi virágjában — úgy, a hogy ő merész hazafias álmaiban tán képzelte — nem is láthatta: de látta felpezsdülni, újra élni, vívódó, átalakító forrongások közepette megindulni büszkén a nemzetet, látta haladni reményektől ragyogó, rózsás jövődők felé s Mózesként, könyves tekinteteket vethetett az ígéret földére, mielőtt végső álmra zárta volna szemeit. Így élni s így halni oly boldogság, mely keveseknek adatik meg, oly fényes pálya, melyet befutni mondhatatlan élvezet és dicsőség.

S hatása nem csak a nemzetre volt áldásos, de gyümölcsöző az irodalomra nézve is. „Etelka“ nyelve annyira újnak és bájosnak tetszett, hogy a két kötet regényből George Illés azonnal egy harmadik könyvet készített, mely „Etelkából kiválogatott remekje a helyes magyarságnak“ címmel 1800-ban, Pozsonyban látott napvilágot. Így a népies nyelv megzendítésével az irodalomban, csakhamar egy kis kör alakult, mely a Dugonics által jelzett úton tovább haladt. Utódai — „Ulisses“ alexandrinusainak s a közönséget hódító regényeknek

¹⁾ Arany perecek előszava.

közvetlen hatása alatt, — regényesítik magát az eposzt is. Kónyi János (1779) átdolgozza népies nyelven a Zriniászt s hadi regénynek nevezi; P. Horváth Ádám népdal-gyűjtéssel foglalkozik, ezeket szerencsésen utánozva s Hunniásában (1787) ügyes, könnyű versekkel énekli meg Hunyadi János nagy korát; Etédi Márton „Magyar Gyász“ címmel a mohácsi veszedelemről dalol, a közönség „Scytha király“-ának regényes verseit is tetszéssel fogadja; Pócs András „Szénai Lucretiá“-ban verses regényt nyújt, könnyű előadással, érdekes és pikáns részletekkel; majd feltűnik a láthatáron Gvadányi József gróf, lovasgeneralis, az ő magyaros viselet, életmód és egyszerű erkölcsök kedélyes énekese, ki gúnyoros verses regényeivel a „Falusi nótáriussal“ és „Rontó Pállal“ hatalmas versenytársa lesz Dugonicsnak a népszerűségben. Ez elősorolt írók jobbára mind Dugonics körül csoportosulnak s kisebb-nagyobb mértékben valamennyien ragaszkodnak annak irányához: történeti vagy költött tárgyakat énekelnek meg, regényes formában, nemzeti érzülettel s népies, vagy ehhez legalább is nagyon hajló, könnyed nyelven. Művészi formáról azonban még mindig nem lehet szó; ez a kor még jó ideig a küzdelmek, forrongások, habozások és kísérletek kora. Az irodalmi iskolák átveszik egymástól az alakokat. A francia iskola tagjai közül többen megkísérlik a classicai iskola nyelvfínomító s ízlés-nemesítő verselés-módját követni; viszont a classicai iskola tagjai többször használnak nem-classicaik alakokat, sőt akadnak olyanok is, kik rimeltetik a hatosokat és ötösöket; míg a népies iskola későbbi művelői közt ott látjuk Fazekas Mihályt népies és tréfás tartalmú elbeszélésével, a

„Ludas Matyi“-val, (1817) mely classikai versalakban, hexameterekben van írva!

De mindegy! A hol mozgalom van, ott életnek is kell lennie. E zavar termő és teremő anyagokat hullámoztat árajain: a mi salakos, majd kipusztul belőle! Csokonai lángelméje már kiemeli, fennen ragyogtatja a népies nyelv gyöngyeit, s ezekkel felszállnak a mélyből a tisztultabb népies alakok is. És utána új küzdelmek, az eszmék és gondolatok mind messzebb-messzebb gyűrűző háborgásai után megjött a színpompázó, dús, teljes virágzás kora! Az első lépés nyoma már alig látszik a küzdőter homokján, a hír szellője alig zengi már a kezdők nevét; ama nemesen buzgó erők hatásokká váltak, e hatások új harcok szülőivé, régi eredmények új okokká, s egykori erények, tévedések immár az irodalom fényes diadalaivá!

Így terjed, bár közvetve, Dugonics irodalmi munkásságának hatása messze időkre; távolba vesző korából — jelenünkig, s erősen meg vagyunk arról győződve, hogy midőn így ítélünk fölötte, csak igazságszeretetünk szavára hallgattunk s csak ama hálának tettünk eleget, mely kell, hogy a késő utód lelkét betöltse, hazája multjának valódi jelesei iránt.

Midőn tehát műveit részben a multnak részben (mint irodalom- és művelődéstörténeti kincseket) a történésznek, nyelvbúvárnak s írónak hagyjuk örökölni: ugyanekkor legyünk rajta teljes erőnkkel, hogy a szellem, mely Dugonics munkáit belengi, mely oly termékenyítően hatott népünk érzületére, életére s oly dicső győzelmek szülője lett — ne hagyjon el bennünket egy pillanatra sem; maradjon irodalmunk és közéletünk iránytűje mindvégig, mindörökre!